

Πηνιόσχημα αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο

Αμαλία Αβραμίδου

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
aavrami@bscc.duth.gr

Μαρίνα Τασακλάκη

Υπουργείο Πολιτισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ροδόπης
mtasaklaki@culture.gr

ABSTRACT

Rock-crystal spool-shaped objects have been found in several sanctuaries and burials in Asia Minor, the Aegean islands, in Aegean Thrace and in the Western Black Sea, dating primarily to the Archaic period. These small objects are usually semi-transparent with an average height of 1 to 2 cm and a diameter of 2 or 3 cm. They consist of a central cylindrical component, framed by two disks of different diameter, and can be divided into two categories, depending on whether they have a solid or a pierced (“open”) cylindrical section. The interpretation of these crystal spools remains problematic, as none of the hypotheses set forth so far has been accepted by the academic community. In the past, they have been explained as magnifying lenses, miniature vessels, supports, hair-decoration, gaming pieces, furniture-elements, and earrings. A fresh study of the geographical dispersal of these crystal spools and their archaeological context supports their interpretation as ear-studs, while highlighting at the same time their association with the female sphere and cult practices in honor of Artemis. In addition, a joint examination of rock-crystal spools and those made of other materials enhances their Ionian origin and brings forth a wide-reaching religious network of the Archaic period.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Θεόφραστος στην πραγματεία του «*Περὶ λίθων*» περιγράφει, ταξινομεί και σχολιάζει πετρώματα και ορυκτά γνωστά στον 4ο αι. π.Χ., δίνοντας παραδείγματα για τις περιοχές εύρεσής τους, τον τρόπο εξόρυξης, τη χρήση και την αξία τους. Στο χωρίο για τους λίθους, από τους οποίους φτιάχνει κανείς σφραγίδες, αναφέρει μεταξύ άλλων και την *κρύσταλλο*, η οποία ταυτίζεται με τη σημερινή ορεία κρύσταλλο.¹

Η ορεία κρύσταλλος αποτελεί ποικιλία του χαλαζία (quartz), είναι άχρωμη και διαυγής, και οφείλει το όνομά της στη δοξασία ότι επρόκειτο για νερό των βουνοκορφών που πάγωσε, στερεοποιήθηκε και μετατράπηκε σε κρύσταλλο.² Στην Ελλάδα υπάρχουν πολλές ποικιλίες χαλαζία, ενώ άχρωμη ορεία κρύσταλλος εξαιρετικής ποιότητας εντοπίζεται στη Θάσο. Σημαντικές ποσότητες υπάρχουν επίσης στη Δράμα, τον Έβρο, την Αττική (Πεντέλη), την Εύβοια, την Ίο, την Άνδρο, τη Λέσβο και την Κρήτη.³

---

2 Πλίνιος, *HN* 37.9· Διοδ. Σικ. 2.52.2.1–2· Boardman 1994, 375, 429, 447· Plantzos 1999, 13, υποσ. 16, 38, 107.

3 Για ορυκτά και πετρώματα στην Ελλάδα, βλ. Vouduouris κ.ά. 2019· Σκαράκη 2018, 553–61 γενικά για τον χαλαζία, με ενδεικτική βιβλιογραφία για την ορεία κρύσταλλο και τις θέσεις εντοπισμού της στην Ελλάδα.

Οι αρχαίες πηγές αποδίδουν στους λίθους απόκρυφες δυνάμεις και προφυλακτικές ή αποτροπαϊκές ιδιότητες, εφαρμόσιμες σε ένα ευρύ πεδίο ανθρώπινων καταστάσεων.⁴ Έτσι, για την κρύσταλλο, εκτός από τη χρήση της ως φυλακτό, αναφέρονται ιαματικές ιδιότητες, για τη θεραπεία των νεφρών ή του μυϊκού τρόμου (τρέμουλου). Επίσης, ο ιδιαίτερος, τελετουργικός ρόλος της κρυστάλλου υπονοείται στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη (στ. 766–772), όπου περιγράφεται ένας διαφανής λίθος που πουλούσαν οι *φαρμακοπῶλαι*, για να ανάβει κανείς φωτιά με τις ακτίνες του ήλιου. Παρόμοια είναι η εικόνα που παρουσιάζεται στα *Λιθικά* του Ορφύως, ένα έμμετρο έργο, μάλλον του 4ου αι. μ.Χ., στο οποίο παρουσιάζεται ο Θειοδάμας να πλησιάζει τον βωμό του Ήλιου, κρατώντας λαμπερό κρύσταλλο που αγαλλιάζει τους θεούς με το φως που αντανακλά, και χρησιμοποιείται στο άναμμα ξερών κλαδιών μέσω της ανάκλασης των ακτίνων (στ. 165–171).⁵ Ο Πλίνιος (*HN* 37.23, 37.27) εξηγεί πως ο κρύσταλλος από την Ινδία, την Εγγύς Ανατολή και την Κύπρο ήταν περιζήτητος, και περιγράφει μερικά αξιοθαύμαστα αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο ή κομμάτια αυτής, όπως το εντυπωσιακό ανάθημα βάρους περίπου 45 κ. της Λιβίας, συζύγου του Αυγούστου, στο Καπιτώλιο της Ρώμης.

Ανεπεξέργαστα τεμάχια και αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο εντοπίζονται στη μινωική Κρήτη, στις Μυκήνες και άλλα κέντρα, τόσο σε τάφους και σε ιερά όσο και σε ανάκτορα ή εργαστηριακούς χώρους· πρόκειται για αγγεία, κεφαλές από περόνες, εξαρτήματα από αδράχτια, κοσμήματα, χάντρες, πολύεδρα κ.ά. Από τα τέλη του 7ου αι. π.Χ. και εξής η ορεία κρύσταλλος χρησιμοποιήθηκε συστηματικά και για την κατασκευή σφραγιδολιθών από διάφορα αρχαϊκά εργαστήρια.⁶

Η παρούσα μελέτη εστιάζει σε μια ειδική κατηγορία πηνιόσχημων αντικειμένων από ορεία κρύσταλλο που χρονολογούνται στην Αρχαϊκή περίοδο. Πρόκειται για μικρού μεγέθους συμπαγή πηνία, αποτελούμενα από ένα κεντρικό κυλινδρικό στέλεχος και δύο δισκόμορφες απολήξεις, η μία μεγαλύτερης διαμέτρου από την άλλη (Εικ. 1α–δ).⁷ Η δισκόμορφη επιφάνεια με τη μεγαλύτερη διάμετρο είναι συνήθως κοίλη, ενώ η μικρότερη είναι ελαφρώς κυρτή ή άλλοτε επίπεδη. Το ύψος του αντικειμένου κυμαίνεται μεταξύ 1–1,8 εκ., ενώ η μέγιστη διάμετρος σπάνια φτάνει τα 4 εκ., συνήθως ποικίλλει μεταξύ 2–3 εκ. Σε ορισμένα παραδείγματα διακρίνονται στο κεντρικό κυλινδρικό στέλεχος ίχνη επεξεργασίας (τόρνευσης). Τα γνωστά ως τώρα κρυστάλλινα πηνία είναι συνήθως συμπαγή, διαυγή έως ημιδιαφανή, άχρωμα ή σπανιότερα θαμπά, ενώ ορισμένα παραδείγματα από το Αρτεμίσιο της Εφέσου έχουν γαλαζωπή απόχρωση, φέρουν οπές και σωζουν ίχνη επίθετου διακόσμου.⁸

Πηνιόσχημα αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας, αλλά και της Μικράς Ασίας, ενώ σε δύο–τρεις περιπτώσεις αναφέρεται αόριστα ως τόπος εύρεσης η Ελλάδα.⁹ Με βάση δε τα δημοσιευμένα στοιχεία, στη μεγάλη πλειονότητα τους προέρχονται από ιερά και δευτερευόντως από τάφους (Εικ. 2, Κατάλογος). Όλα τα κρυστάλλινα πηνία χρονολογούνται το αργότερο μέχρι τα τέλη του 6ου – αρχές 5ου αι. π.Χ. Ωστόσο, παρόμοια ως προς το σχήμα αντικείμενα

4 Boardman 1994, 373–79, ιδιαίτ. 375 και 377–78· Plantzos 1999, 109–11.

5 Γιαννάκης 1982, 19–35 για πραγματείες περί λίθων και μαγικο-ιατρική. Οι αρρώστιες των νεφρών θεωρούνταν αποτέλεσμα της ζέστης, την οποία αναψύχει ο κρύσταλλος. Βλ. Ψευδο-Ιπποκράτης, *Περί ἐνεργῶν λίθων* 27. Ο Ψελλός (*Opusc. Min.* 34.64 Duffy), μάλιστα, θεωρεί το τρίψιμο του κρυστάλλου χρήσιμο για τη θεραπεία του μυϊκού τρόμου. Βλ. και Σκαράκη 2018, 569–78 ειδικά 574, 577 για την ορεία κρύσταλλο, όπου και παραδείγματα από χάνδρες και οβελίσκους κρυστάλλου ως αναθήματα σε ιερά, π.χ. στην Κύθνο.

6 Ενδεικτικά, βλ. Μεσσαρά, Φυλακωπή: Σκαράκη 2018, 557 με προηγούμενη βιβλιογραφία· Ζώμινθος: Σαπουνά-Σακελλαράκη 2016· Μυκήνες, ταφικός Κύκλος Β: Μυλωνάς 1972–1973, 203–5, πίν. 167, 183–85· Καλαπόδι: Niemeier 2017, 324. Πρβλ. Παπαδοπούλου 2016 σποράδη, πίν. 4, 7, 24, γράφημα 4 για τη γεωγραφική κατανομή της κρυστάλλου στα προϊστορικά χρόνια και γράφημα 7 για τον ποσοτικό συσχετισμό κρυστάλλου και άλλων λίθων· Boardman 1994, 122 (αρχαϊκά νησιωτικά εργαστήρια). Για «φακούς», βλ. Sines και Sakellarakis 1987· Plantzos 1997. Επίσης, πρόσφατα Σκαράκη 2018, 78–80, 555–57 για τα χαρακτηριστικά της ορείας κρυστάλλου.

7 Ευχαριστούμε την Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ροδόπης, κα Χρύσα Καραδήμα, για την άδεια χρήσης των φωτογραφιών.

8 Brein 1982, 89.

9 Boston, Museum of Fine Arts 13.177–13.178 (<https://collections.mfa.org/objects/171494>) και 01.7610–01.7611 (<https://collections.mfa.org/objects/171486>), όπου και οι σχετικές φωτογραφίες.

αλλά κατασκευασμένα από διαφορετικό υλικό –γυαλί, ελεφαντόδοντο, χαλκό, άργυρο, χαλκηδόνιο, και χρυσό– έχουν βρεθεί σε αρκετές θέσεις της Μεσογείου. Στις περισσότερες, εντούτοις, περιπτώσεις το κεντρικό στέλεχος τους είναι διαμπερές, επομένως γίνεται λόγος για «ανοικτά» πηνία ή δακτυλίους, ενώ η χρονολόγησή τους ξεφεύγει από τα Αρχαϊκά χρόνια και εκτείνεται ως τα Ελληνιστικά.¹⁰

1α.

1β.

1γ.

1δ.

Εικ. 1α–δ. Ζεύγος κρυστάλλινων πηνιόσχημων αντικειμένων από την αρχαία Δίκαια, Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής ΑΓΚ 719–720 (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Ροδόπης, Φωτογραφίες: Ορ. Κουράκης).

Πα τους παραπάνω λόγους, αλλά και για τις ιδιαίτερες ιδιότητες που προσδίδονταν στην ορεία κρύσταλλο,¹¹ επιλέχθηκε να εξεταστούν ως διακριτή ομάδα τα κρυστάλλινα πηνιόσχημα, καθώς θεωρήθηκε μεθοδολογικά ορθότερο να οργανωθεί το υλικό με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, και στηριζόμενοι στον χαρακτηρισμό των αντικειμένων από τους ίδιους τους ανασκαφείς ως κρυστάλλινων, γυάλινων, χάλκινων κ.ο.κ. Ως εκ τούτου, το γεγονός ότι στις πηγές –κυρίως του 4ου αι. π.Χ. και εξής– δεν είναι πάντα ξεκάθαρος ο διαχωρισμός ανάμεσα σε γυάλινα και κρυστάλλινα αντικείμενα,¹² δεν θεωρείται αποτρεπτικός μιας ταξινόμησης τους ανά υλικό, από τη

10 Βλ. παρακάτω ενότητες και Κατάλογο.

11 Βλ. παραπάνω, και ειδικά υποσ. 1–6.

12 Ο Boardman (1994, 210) σχολιάζει την ανακρίβεια της χρήσης του όρου ύαλος στις πηγές, κυρίως του 3ου αι. π.Χ. και εξής, με τον οποίο περιγράφονταν αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο, χαλκηδόνιο κ.ά., και παραπέμπει στους Καταλόγους από τον Παρθενώνα και τη Δήλο (415, 429), οι οποίοι χρονολογούνται από τον 4ο αι. και εξής. Επίσης, η Harris (1995, 61), εξετάζοντας τους Καταλόγους από τον οπισθόδομο του Παρθενώνα, αναφέρει πως επτά σφραγίδες καταγράφονται ως λίθινες και ως γυάλινες, και θεωρεί πως είτε δεν μπορούσαν να διακρίνουν την διαφορά, ή πως κατά τον 4ο αι. π.Χ. ο όρος γυάλινος ταυτιζόταν με τον κρυστάλλινο. Τόσο στους Καταλόγους του Παρθενώνα, όσο και του Ερεχθείου απουσιάζουν αναφορές σε πηνιόσχημα ή άλλα αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο.

Εικ. 2. Χάρτης με τις θέσεις εύρεσης πηνιόσχημων αντικειμένων από ορεία κρύσταλλο και άλλα υλικά (© Μ. Τασακλάκη και Α. Αβραμίδου).

στιγμή που στην πλειονότητά τους τα υπό εξέταση πηνιόσχημα αντικείμενα προέρχονται από συγκεκριμένα αρχαιολογικά συμφραζόμενα και διακριτές χρονολογικές περιόδους (θυμίζουμε, τα κρυστάλλινα είναι όλα ανεξαιρέτως αρχαϊκά, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα πηνιόσχημα που διαθέτουν ποικίλη χρονολόγηση).

Στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία τα κρυστάλλινα πηνιόσχημα αντικείμενα είναι γνωστά ως *bobines*, *rocchetti*, *reels/spools*, *Spulen*, και έχουν ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως ως (α) υποστατά για μικκύλα αγγεία, άποψη που καταρρίπτεται μεταξύ άλλων και από τη μελέτη της Freyer-Shauenburg περί στατικότητας των αντικειμένων,¹³ (β) δοχεία για μικροποσότητες ειδών καλλωπισμού,¹⁴ όμως και πάλι η επισφαλής στατικότητα των αντικειμένων καταρρίπτει αυτήν την πρόταση, ενώ παράλληλα δεν ερμηνεύεται η ύπαρξη «ανοικτών»

13 Boehlau 1898, 161 · Rubensohn 1962, 82, πίν.13.9 · Τσάκος 1979, 353 · Weinberg και McClellan 1992, 20–1, εικ. 1 · Seipel 2008, 191–92. Για τα προβλήματα στατικότητας και άρα μη δυνατότητας χρήσης τους ως υποστατά, βλ. Freyer-Shauenburg 1973–1974, 156–58. Πρβλ. την επισκόπηση της Klebinder-Gauss 2007, 91–2 και πρόσφατα της Chacheva 2015, 72, όπου αναφέρονται κι άλλες ερμηνείες για τα κρυστάλλινα πηνιόσχημα, όπως ότι αποτελούσαν στόμια αρυβάλλων και αντικείμενα ανάδειξης του υλικού κατασκευής, δίχως όμως να δίνεται έμφαση στο σχήμα τους.

14 Seipel 2008, 192, αρ. 197, περιγράφοντας παρόμοια με τα πηνιόσχημα κρυστάλλινα αντικείμενα.

πηνιόσχημων, (γ) φακοί οράσεως – και αυτή η πρόταση έχει αντικρουσθεί με πειστικά επιχειρήματα,¹⁵ (δ) *πεσσοί* πολυτελείας και απομιμήσεις (μισών) αστραγάλων,¹⁶ ερμηνεία που επικεντρώνεται στη χρήση του αντικειμένου, αλλά δεν εξηγεί τη μεγάλη διασπορά του ούτε τις παραλλαγές του σε άλλα υλικά, (ε) πηνία περιτύλιξης βοστρύχων,¹⁷ εξαρτήματα πόρπης ή κάποιου άλλου αντικειμένου στερέωσης υφασμάτων,¹⁸ πρόταση που δύσκολα βρίσκει πρακτική εφαρμογή, (στ) ένθετα επίπλων,¹⁹ ερμηνεία που βασίζεται στους λεγόμενους οφθαλμούς που κοσμούν την επίπωση, κυρίως κλίνες, των Ελληνιστικών χρόνων, το σχήμα των οποίων, ωστόσο, διαφέρει από τα κρυστάλλινα πηνιόσχημα από ορεία κρύσταλλο, ή τέλος (ζ) ενώτια ενός ιδιαίτερου τύπου, παρόμοια με τα σημερινά «καρφιά» και «βύσματα» αυτιών, γνωστά στην αγγλική βιβλιογραφία ως *ear-studs/plugs/tunnels*.²⁰

Από τις παραπάνω προτάσεις, καμία δεν έχει γίνει πλήρως αποδεκτή από την ακαδημαϊκή κοινότητα. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι η επισκόπηση του τόπου εύρεσης των εν λόγω πηνιόσχημων αντικειμένων και η μελέτη των αρχαιολογικών συμφραζομένων επιρρώνει την ερμηνεία τους ως κοσμημάτων, και συγκεκριμένα ως ενωτίων-βυσμάτων που διαπερνούν τον λοβό (βλ. και συζήτηση παρακάτω). Όπως έχουν καταδείξει στο παρελθόν άλλοι ερευνητές, πρόκειται για μια ερμηνεία που βρίσκει αρκετά παράλληλα στην αρχαϊκή εικονογραφία, τόσο στην αγγειογραφία όσο και στην κοροπλαστική και γλυπτική.²¹

Πηνιόσχημα ενώτια κατασκευασμένα από γυαλί, φαγεντιανή και άλλα υλικά ήταν αρκετά δημοφιλή στην Αίγυπτο κατά την 18η Δυναστεία (περίοδος Αμάρνα επί Φαραώ Ακενατόν, 14ος αι. π.Χ.), όπως τεκμαίρεται από τα ανασκαφικά ευρήματα, τις τοιχογραφίες και τα αγαλμάτια,²² αλλά και στην Εγγύς Ανατολή, όπου εντοπίστηκαν παραδείγματα από ελεφαντόδοντο στο Tel Miqne Ekron σε σύνολο του 11ου–10ου αι. π.Χ., και ένα γαλαζωπό, γυάλινο, πηνιόσχημο ενώτιο του 12ου αι. π.Χ. στο Tel-Dor.²³

15 Bammer 1973–1974, 59, εικ. 2–4. Βλ. και Plantzos 1997, 456.

16 Brein 1982, 90, υποσ. 16, ο οποίος αποδέχεται την ομοιότητα των κρυστάλλινων πηνίων με το σχήμα που έχουν οι επεξεργασμένοι (δηλ. κομμένοι στη μέση) αστράγαλοι, αλλά θεωρεί ότι πρόκειται για ενώτια. Βλ. και Plantzos 1997, 456, για παραδείγματα γυάλινων δισκόμορφων πεσών από την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο, ενώ αντικρούει την πιθανότητα οι κρυστάλλινοι «φακοί» να ήταν οπτικά εργαλεία, π.χ. μεγεθυντικοί φακοί. Βλ. και Seipel 2008, 191.

17 Mitsopoulou-Leon 2007, 191, υποσ. 15· Iker 1980, 30–63· παρακάτω, υποσ. 81.

18 Bammer 1973–1974, 61· Klebinder-Gauss 2007, 92· Chacheva 2015, 78.

19 Ignatiadou 2001· Αλλαμανή κ.ά. 2004, 574 και 852 εικ. 5· Andrianou 2009, 35, 44 κ.ε. Τα γυάλινα ένθετα διακοσμητικά κλινών, είτε οικιστικής χρήσης είτε ταφικής, έχουν τη μορφή ανθεμίων, οφθαλμών ή πλακιδίων. Οι δε γυάλινοι οφθαλμοί έχουν τη μία επιφάνειά τους επίπεδη και την άλλη κοίλη, και δεν έχουν ουδεμία σχέση με τα πηνιόσχημα αντικείμενα, το οποία είναι επεξεργασμένα, ώστε να είναι ορατά και από τις δύο όψεις.

20 Ο Brein (1982, 89–92) για την ερμηνεία των πηνιόσχημων αντικειμένων ως ενωτίων βασίστηκε στη συγκέντρωση αντίστοιχων κοσμημάτων που πρωτοσυνέλεξε ο Hemelrijk (1963, ειδικά 38–40, εικ. 25). Ίδια άποψη έχουν οι Driessche (1971, 73–96), και αρχικά ο Iker (1980, 30–63). Βλ. επίσης Klebinder-Gauss 2007, 92· Chacheva 2015· Ciobataru 2017, η οποία δεν καταλήγει σε ταύτιση, παρά μόνο επισημαίνει το πρόβλημα της χρήσης του όρου *πηνίο* για διάφορα αντικείμενα αυτού του σχήματος. Για σύγχρονη χρήση ενωτίου-βύσματος (tunnel), πρβλ. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Back_on_the_earlobe_stretching_\(1428332499\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Back_on_the_earlobe_stretching_(1428332499).jpg). Για διεξοδικότερη συζήτηση των προτεινόμενων ερμηνειών, βλ. παρακάτω Παρατηρήσεις.

21 Πρβλ. Driessche 1971· Brein 1982. Πιο πρόσφατα, βλ. Chacheva 2015. Για ενώτια Αρχαϊκής εποχής, βλ. Castor 2008, ιδιαίτ. 24–5. Βλ. και εδώ υποσ. 95, αναφορικά με το χρυσελεφάντινο άγαλμα, πιθανώς της Άρτεμις, από τους Δελφούς.

22 Υπέρ της ταύτισής τους ως ενωτίων-βυσμάτων είναι η Mary Cahill (1994· 2001), η οποία εξετάζει αντίστοιχα χρυσά παραδείγματα από την Ύστερη Εποχή Χαλκού στην Ιρλανδία, με αναφορές σε εθνογραφικά, αιγυπτιακά και ανατολικά παράλληλα. Ειδικά για τα πηνιόσχημα ενώτια της 18ης Δυναστείας, βλ. El-Saadý 1996, όπου τονίζεται η εικονογραφική συνάφεια του φυλλωτού μοτίβου που κοσμήει τα ενώτια με τον ήλιο-σύμβολο του Ακενατόν. Για γυάλινο πηνιόσχημο ενώτιο, βλ. British Museum <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG52679,EA68531> (ύψους 2,5 εκ.). Πρβλ. το ξύλινο γυναικείο ειδώλιο με αντίστοιχα κοσμήματα, επίσης στο Βρετανικό Μουσείο BM 32.749 (Hall 1929, πίν. XL.1). Αναφορές για ενώτια-βύσματα έχουμε και μεταγενέστερα, για παράδειγμα, σε αιγυπτιακό συμβόλαιο γάμου του 3ου αι. π.Χ. η «προϊκα» της νύφης περιλαμβάνει ρουχισμό και κοσμήματα, βλ. Blandford Edwards και O'Neil 2005.

23 Tel Miqne Ekron: Dothan 1996, 147–50· 2003, από τον ναό (:) του 11ου–10ου αι. π.Χ. Tel Dor: Οι Zorn και Brill (2007, 256–57, εικ. 2) διερωτώνται εάν η σύντομη επαφή των λεγόμενων Λαών της Θάλασσας με την Αίγυπτο, κατά την 20η Δυναστεία επί Ράμση Γ', οδήγησε στην υιοθέτηση αυτού του κοσμήματος. Παρόμοια πηνιόσχημα ενώτια έχουν βρεθεί και στη Βρετανία και την Ιρλανδία της Εποχής Χαλκού, τόσο χρυσά όσο και πήλινα, κεχριμπαρένια και ξύλινα. Ξεχωρίζουν τα δύο ζεύγη ξύλινων πηνιόσχη-

Στις ενότητες που ακολουθούν, εκτός από την επισκόπηση των πηνιόσχημων ευρημάτων από ορεία κρύσταλλο σε συνάρτηση με τα συμφραζόμενά τους, σε όποιες περιπτώσεις είναι γνωστά, επιχειρείται μια σύγκριση με παρόμοια αντικείμενα φτιαγμένα από διαφορετικό υλικό. Στη συνέχεια, παρατίθεται μια ευρύτερη εξέταση των πηνίων ως προς τη χρήση τους, το ιδεολογικό τους φορτίο ως κτερίσματα και αναθήματα, την ταυτότητα και το φύλο του χρήστη, αλλά και την ιδιαίτερη σχέση των αντικειμένων αυτών με τη θεά Άρτεμη και την Ιωνία.

ΠΗΝΙΟΣΧΗΜΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΟΡΕΙΑ ΚΡΥΣΤΑΛΛΟ ΣΕ ΙΕΡΑ

Πηνιόσχημα αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο έχουν βρεθεί σε ιερά του Βορείου Αιγαίου, στις Κυκλάδες, την Αττική, τη Μικρά Ασία και σε πόλεις του Εύξεινου Πόντου. Ποσοτικά υπερτερούν των πηνίων με ταφική προέλευση, καθώς μέχρι σήμερα γνωρίζουμε περί τα 70 παραδείγματα, τα οποία χρονολογούνται μεταξύ 650–550 π.Χ. (Εικ. 2, Κατάλογος). Αξίζει να επισημανθεί το γεγονός ότι σχεδόν όλα τα ιερά, στα οποία εντοπίστηκαν τα αντικείμενα αυτά, ήταν αφιερωμένα στην Άρτεμη ή σε θεότητες με συναφείς ιδιότητες.

Εύλογα, ανάμεσά τους προεξέχουσα θέση κατέχει το Αρτεμίσιο της Εφέσου. Στις αρχές του περασμένου αιώνα ανασκάφηκε από τον D.G. Hogarth²⁴ ο λεγόμενος ναός του Κροΐσου, κάτω από τον ναό της Άρτεμης Εφεσίας του 4ου αι. π.Χ., φέρνοντας επιπλέον στο φως τα κτήρια Α, Β, C και τη βάση Α. Κάτω από τη βάση Α εντοπίστηκε ένας θησαυρός θεμελίωσης 800 νομισμάτων από ήλεκτρο και άλλα πολύτιμα αντικείμενα. Ογδόντα περίπου χρόνια μετά, ο Anton Bammer²⁵ ανέσκαψε ξανά την περιοχή γύρω από τη βάση Α, φέρνοντας στο φως έναν περίπτερο ναό του β' μισού του 8ου αι. π.Χ., στο κέντρο του οποίου υπήρχε μία ορθογώνια βάση με θολωτή επίστεψη (*Rechteckige Basis*), που ταυτίστηκε με τη βάση του πρώιμου λατρευτικού αγάλματος της Άρτεμης. Στη βόρεια πλευρά της ορθογώνιας βάσης βρέθηκε άλλος ένας θησαυρός με κοσμήματα, ειδώλια και νομίσματα από ήλεκτρο, γυαλί, κεχριμπάρι και χαλκό. Η θέση εύρεσης αυτών των κοσμημάτων οδήγησε τον Bammer στη θεώρηση του συνόλου αυτού ως τμήμα του θησαυρού που είχε ανασκάψει ο Hogarth και επιπλέον στην αναθεώρηση της αρχικής ερμηνείας του ως θησαυρού θεμελίωσης. Αντ' αυτού, ο Bammer πρότεινε την ταύτισή του ως συνόλου κοσμημάτων του πρώιμου λατρευτικού αγάλματος της θεάς. Ένας παρόμοιος θησαυρός από πολύτιμα μικρά αντικείμενα εντοπίστηκε κοντά στη λεγόμενη λατρευτική βάση D.²⁶

Σε αυτά τα σύνολα βρέθηκαν, μεταξύ άλλων, συμπαγή κρυστάλλινα πηνιόσχημα (τουλάχιστον 15 από τον Hogarth και 9 από τον Bammer).²⁷ Αν και τα περισσότερα πηνία που βρέθηκαν στο Αρτεμίσιο της Εφέσου είναι κατασκευασμένα από χαλκό (βλ. παρακάτω), τα κρυστάλλινα πηνία που ήρθαν στο φως προέρχονται από πρώιμα και κλειστά σύνολα του 7ου ή, το αργότερο, του πρώτου μισού του 8ου αι. π.Χ. Στα δημοσιευμένα παραδείγματα συγκαταλέγονται συμπαγή, άχρωμα και διαυγή (πλην ενός) πηνία, με ελαφρώς γαλαζωπή απόχρωση, αλλά και «ανοικτά» παραδείγματα.²⁸ Τα κρυστάλλινα πηνιόσχημα ερμηνεύθηκαν από τον Ho-

μων ενωτίων που βρέθηκαν με άλλα αντικείμενα σε μία κίστη σε γυναικεία ταφή στο Whitehorse Hill και χρονολογούνται στην Πρώιμη Εποχή Χαλκού (1730–1600 π.Χ.). Οι Sheridan κ.ά. (2016) αναφέρουν πως ο τύπος αυτός αποτελεί ένα κόσμημα ιδιαίτερα αγαπητό σε Βρετανία και Ιρλανδία, με αρκετές παραλλαγές, π.χ. σε χρυσό από τον θησαυρό Ballinesker: Cahill 1994, 2001. Πρβλ. Cahill και Sikora 2014.

24 Hogarth 1908, 33 κ.ε., ιδιαίτ. 94–246.

25 Bammer 1973–1974, 58–61.

26 Bammer 1973–1974, 58–61, με τομές και σχέδια των κρυστάλλων από τη δική του ανασκαφή' Klebinder-Gauss 2007, 91–2. Πρβλ. Bammer 2008, 75–91 (ναοί)' Bammer και Muss 1996, 79–83 (ευρήματα)' Σκαράκη 2018, 465–73 (επισκόπηση ερευνών, ευρημάτων και ζητημάτων), ιδιαίτ. 467, υποσ. 180, όπου αναφέρει την άποψη του Christofer G. Simon (1986, 34), σύμφωνα με την οποία τα αντικείμενα των θησαυρών είναι στολίδια της θεάς. Για τις πρώιμες φάσεις του ιερού και τη λατρεία της Άρτεμης, πρβλ. πρόσφατη επισκόπηση του Kerschner 2017. Για λατρευτικές πρακτικές και αρχαιολογικά ευρήματα στο ιερό της Άρτεμης Εφεσίας, βλ. Léger 2017, ιδιαίτ. 33–48 και App. 13.

27 Bammer 1973–1974' Hogarth 1908, 210, πίν. 46.1, 3, 5, 6, 11, 14' Brein 1982, 89.

28 Klebinder-Gauss 2007, 91' Seipel 2008, 191–93, π.χ. αρ. 195.

garth ως πίνια/πεσσοί, και αργότερα από τον Friedrich Brein ως ενώτια, βασιζόμενος μεταξύ άλλων και σε πληθώρα εικονογραφικών παραλλήλων. Από την άλλη, ο Bammer αντιπρότεινε τη χρήση τους ως οπτικών εργαλείων, ήτοι μεγεθυντικών φακών· η τórνευση, ωστόσο, κυρτών επιφανειών έχει το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα (σμίκρυνση) και επομένως η χρήση τους ως εργαλεία εξειδικευμένων τεχνιτών δύσκολα μπορεί να τεκμηριωθεί.²⁹

Μερικά από τα κρυστάλλινα πηνία φέρουν μικρές οπές ή ίχνη κολλώδους ουσίας, υπολείμματα ίσως ένθετης διακόσμησης.³⁰ Από αυτά ξεχωρίζουν δύο πηνία από ορεία κρύσταλλο, ένα μέρος της κυλινδρικής επιφάνειας των οποίων είχε λειανθεί, ώστε να γίνει επίπεδη και να ενωθούν μεταξύ τους με έναν σύνδεσμο που τα διαπερνούσε περίπου μέχρι το μέσον. Με αυτόν τον τρόπο, σχηματιζόταν ένα διπλό πηνίο που μιμείται με αφαιρετικό τρόπο αστράγαλο, όπως και ανάλογα παραδείγματα από ελεφαντόδοντο, επίσης από το Αρτεμίσιο της Εφέσου.³¹ Ο Wilfried Seipel αναφέρει κρυστάλλινα πηνία με ίχνη επιμετάλλωσης στην επιφάνεια έδρασης (άργυρος ή μόλυβδος), και θεωρεί πως ίσως χρησίμευαν σε μαγικά παιχνίδια φωτός.³²

Τα παραπάνω πηνία βρέθηκαν στην περιοχή βόρεια της λατρευτικής βάσης D στο ιερό της Άρτεμης, ενώ έξω από τον ανατολικό τοίχο του περίτερου ναού ή στο δυτικό μισό του εντοπίστηκε ένα «ανοιχτό» κρυστάλλινο πηνίο με γαλάζια απόχρωση.³³ Μαζί τους, στο στρώμα στάχτης, βρέθηκαν πολλά οστά ζώων και άλλα πολύτιμα μικροαντικείμενα, όπως σφραγιδόλιθοι, νομίσματα από ήλεκτρο, πηλίνα και χρυσά ειδώλια κ.ά.³⁴ Από αυτό το σύνολο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσία μανιταρόσχημων αντικειμένων από ορεία κρύσταλλο, ίδιου μεγέθους με τα πηνιόσχημα, αλλά με την άνω επιφάνειά τους διακοσμημένη με φυτικό μοτίβο – κάτι που παραπέμπει στα αιγυπτιακά πηνιόσχημα ενώτια από φαγιεντανή.³⁵

Εξίσου μεγάλος αριθμός κρυστάλλινων πηνιόσχημων αντικειμένων προέρχεται από το Αρτεμίσιο της Θάσου, από όπου αναφέρονται τουλάχιστον 40 παραδείγματα σε σύνολα του βου αι. π.Χ., καθώς και κάποια από ελεφαντοστό με επίστρωση από κεχριμπάρι. Ο Jean-Jacques Maffre τόνισε πρώτος τη σπανιότητα τέτοιων αναθημάτων σε σχέση με άλλα ιερά, επισημαίνοντας, ωστόσο, την έντονη παρουσία τους στο Αρτεμίσιο της Εφέσου και την ύπαρξη παρόμοιων αντικειμένων από το ιερό της Άρτεμης Ορθίας στη Σπάρτη.³⁶

Από τις σωστικές ανασκαφές στο Ιερό της Παρθένου στη Νεάπολη (Καβάλα), αποικία της Θάσου στην απέναντι ακτή, καταγράφεται άλλο ένα παράδειγμα στο ανασκαφικό ημερολόγιο, το οποίο όμως δεν έχει ακόμη εντοπιστεί στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Καβάλας. Το πηνίο της Παρθένου βρέθηκε σε αποθήκη με πλήθος κεραμικής (υπογεωμετρικά, αττικά – κυρίως μελανόμορφες κύλικες, ιωνικούς κρατήρες κ.ά.), οστά, ειδώλια, αγνύθες και νομίσματα, σε βάθος 7,50–7,70 μ., όπου εντοπίστηκε ένας «ορθογώνια χαραγμένος χώρος στον βράχο».³⁷

Σε ό,τι αφορά τις Κυκλάδες, γνωρίζουμε ότι κατά τις ανασκαφές του Otto Rubensohn τον προηγούμενο

29 Brein 1982· Plantzos 1997, ιδιαίτ. 454.

30 Brein 1982, 89.

31 Seipel 2008, 191, αρ. 192, 193 και αρ. 157, 158, 159 για λίθινα. Πρβλ. τη θεωρία του Brein (1982, 90, υποσ. 16), αναφορικά με τα κρυστάλλινα πηνία ως αφαιρετικούς αστραγάλους. Ελεφαντοστέινοι αστράγαλοι Εφέσου: Hogarth 1908, 190: κρύσταλλος: 211, πίν. 46.7–10, 13, 16.

32 Seipel 2008, 191, αρ. 194. Για γυάλινους αστραγάλους Ελληνιστικών – Ρωμαϊκών χρόνων, ενδεικτικά, βλ. Τσάκος και Βιγλάκη-Σοφianού 2012, 353.

33 Seipel 2008, 192, αρ. 196.

34 Βλ. παραπάνω υποσ. 24–26.

35 Βλ. παραπάνω υποσ. 22.

36 Maffre και Tichit 2011. Δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπίσουμε τα παρόμοια αντικείμενα, στα οποία αναφέρεται ο ερευνητής. Ακόμη και στη μονογραφία της Léger (2017, 167–69, App. 20.1), όπου συγκρίνονται ευρήματα και παραδόσεις από Ιερά της Άρτεμης, δεν αναφέρονται καθόλου πηνιόσχημα αντικείμενα από το ιερό της Ορθίας στην Σπάρτη. Για κρυστάλλινα από τη Θάσο, βλ. επίσης Koukouli-Chrysanthaki 1979, 92–4· Αδάμ-Βελήνη 2010, 175–76, αρ. 2 (Μ. Νικολαΐδου-Πατέρα, Δ. Ιγνατιάδου, Κ. Αμοιρίδου)· Prêtre 2018.

37 Ανασκαφικό Ημερολόγιο 1962–1963, Ιερό της Παρθένου, οικ. Λαγόρη Τμήμα Α (Αικ. Ρωμοπούλου, Ε. Γιούρη). Για μια πρόσφατη επισκόπηση του ιερού και των ευρημάτων, βλ. Αβραμίδου (υπό έκδ.).

αιώνα στην Πάρο, μητρόπολη της Θάσου, εντοπίστηκαν έξι κρυστάλλινα πηνία στο Δήλιον, ένα από τα πιο πρώιμα ιερά της Άρτεμης, τα οποία ο ανασκαφέας ερμήνευσε ως μικρά υποστατά.³⁸ Τα πηνία αυτά είχαν διαφορετικές διαστάσεις, με ύψος έως 2 εκ. και μέγιστη διάμετρο 3 εκ., και ένα από αυτά έφερε μια μικρή στρογγυλή βάθυνση στο κέντρο της άνω επιφάνειάς του, πιθανώς υποδοχή ένθετης διακόσμησης. Το σχήμα του συγκεκριμένου κρυστάλλινου πηνίου με την κεντρική οπή θυμίζει τα χρυσά πηνιόσχημα ενώτια της Κλασικής εποχής από την Ιαλυσσό της Ρόδου, καθώς και εκείνο του Βρετανικού Μουσείου.³⁹

Στην ανατολική ακτή της Αττικής, ο Claude Rolley⁴⁰ αναφέρει πως ανάλογα κρυστάλλινα πηνία έχουν βρεθεί στο ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα· ωστόσο στη διατριβή της Βασιλικής Σκαράκη για τους σφραγιδολίθους από το ιερό δεν αναφέρεται κανένα σχετικό κρυστάλλινο πηνίο, παρόλο που γίνεται λεπτομερής αναφορά στην ορεία κρύσταλλο, τα προϊόντα της και τη διασπορά τους σε αρχαϊκά ιερά.⁴¹ Τέλος, πρόσφατα έγινε γνωστή η ανεύρεση ενός ακόμη κρυστάλλινου πηνίου στο αρχαϊκό ιερό στο νησάκι του Αγίου Κηρύκου, στα ανοικτά της Απολλωνίας Ποντικής, όπου μαρτυρείται, μεταξύ άλλων, η λατρεία του Απόλλωνα Ιητρού και της Άρτεμης Πυθείας.⁴²

ΠΗΝΙΟΣΧΗΜΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΟΡΕΙΑ ΚΡΥΣΤΑΛΛΟ ΣΕ ΤΑΦΟΥΣ

Με βάση τα έως σήμερα δημοσιευμένα παραδείγματα, 20 περίπου πηνιόσχημα αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο έχουν βρεθεί σε θέσεις της Μακεδονίας, της Θράκης, της Μικράς Ασίας, αλλά και σε νησιά του βόρειου και ανατολικού Αιγαίου (Εικ. 2). Από την Αιγαιακή Θράκη, και συγκεκριμένα από δύο αρχαϊκές ταφές στα Άβδηρα, προέρχονται ένα ζεύγος πηνίων και ένα μεμονωμένο κρυστάλλινο πηνίο, αντίστοιχα. Ειδικότερα, ο νεκρός στη θέση Άγιος Αθανάσιος ήταν θαμμένος σε λίθινη σαρκοφάγο, ενώ ένας μικρός τύμβος ύψους 1,90 μ. κάλυπτε την ταφή. Το πηνίο βρέθηκε κοντά στη δεξιά ωμοπλάτη του νεκρού, εδραζόμενο στη μεγάλη επιφάνειά του. Στα υπόλοιπα κτερίσματα του τάφου συγκαταλέγονται ένα λίθινο αλάβαστρο κοντά στον δεξιό καρπό, τμήματα χάλκινου αδιάγνωστου αντικειμένου σκορπισμένο σε διάφορα σημεία του τάφου και υπολείμματα αδιάγνωστου υλικού, ίσως δέρματος. Έξω από τον τάφο εντοπίστηκε εναγισμός και μία πυξίδα, ενώ στην επίχωση βρέθηκαν θραύσματα από ιωνικές κύλικες και άλλα αγγεία. Ο τάφος χρονολογήθηκε στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.⁴³ Σε έναν άλλον τάφο, αυτήν τη φορά στη νεκρόπολη των Αβδήρων, εντοπίστηκαν από την Κωνσταντίνα Καλλιντζή δύο κρυστάλλινα πηνιόσχημα αντικείμενα, επίσης ίδιας χρονολόγησης.⁴⁴

Λίγα χιλιόμετρα ανατολικά των Αβδήρων, στη θέση Λασπότοπος (Κατσαμάκια), η οποία ταυτίζεται με την αρχαία *Δίκαια παρ' Άβδερα*, εντοπίστηκαν από τον Διαμαντή Τριαντάφυλλο δύο κρυστάλλινα πηνιόσχημα αντικείμενα, κτερίσματα μιας ταφής σε πήλινη σαρκοφάγο. Τα δύο πηνία βρέθηκαν μαζί με μελανόμορφες κύλικες, αμφορέα, αρυτήρα και άλλα αγγεία (Εικ. 1α-δ). Και αυτή η ταφή χρονολογείται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ., όπως και ένα ζεύγος κρυστάλλινων πηνίων που εντοπίστηκε στο νεκροταφείο της αρχαίας Αίνου, τη σημαντικότερη αποικία της Αιγαιακής Θράκης ανατολικά του ποταμού Έβρου.⁴⁵

38 Rubensohn 1962, 82, αρ. 78, πίν. 13.9. Για το ιερό και τη λατρεία, βλ. Schuller 1991· Mermoz 2010, 100–2, 105–8.

39 Βλ. παρακάτω υποσ. 80. Επίσης, ένα αντικείμενο από ορεία κρύσταλλο είχε αφιερωθεί στο ιερό της Αφροδίτης και Ειλειθυίας στη Θήρα (εδώ υποσ. 89), ωστόσο από τη στιγμή που δεν περιγράφεται το σχήμα του, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι πρόκειται για πηνιόσχημο, βλ. Dragendorff και von Gaertrigen 1903, 291–322· Sigalas 2000, 241–45. Πρβλ. Mermoz 2010, 389–90.

40 Amandry 1963, 276, αρ. 197, πίν. XL (Cl. Rolley).

41 Σκαράκη 2018, II 269–77.

42 Η Mila Chacheva έχει αναλάβει τη μελέτη και δημοσίευση του. Για τις λατρείες στο νησί St. Kirik, βλ. Hansen και Nielsen 2004, 931, αρ. 682 (A. Avram, J. Hind, G. Tsetskhladze), και συνολικά για την Απολλωνία, βλ. τον πρόσφατο κατάλογο από την έκθεση στο Λούβρο με πλούσια εικονογράφηση και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία: Baralis, Panayotova και Nedev 2019.

43 Καλλιντζή 2001–2004, 717–19, πίν. 203β (MA7229).

44 Καλλιντζή 2001–2004, 719 (MA2647α–β).

45 Δίκαια: Τριαντάφυλλος 1972, 535–6 (ΑΓΚ 720–721). Triantaphyllos και Tasaklaki (υπό έκδ.). Για την κεραμική του νεκροταφεί-

Στα τέλη της δεκαετίας 1970 ανασκάφηκε από τη Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη η περιοχή του νότιου τείχους της αρχαίας Θάσου. Στα γεμίσματα του τείχους εντοπίστηκαν τέσσερις αρχαϊκές ταφές. Από τα ευρήματα αυτής της ανασκαφής ξεχωρίζει μία ταφή περί τα 530–520 π.Χ. (T1), κτερισμένη με τρία κρυστάλλινα πηνιόσχημα αντικείμενα, δύο εκ των οποίων έχουν όμοιες διαστάσεις, ενώ το τρίτο είναι ελαφρώς μικρότερο. Η ταφή, η οποία περιείχε επίσης έναν χάλκινο καθρέπτη, μία αττική μελανόμορφη κύλικα, έναν μελαμβαφή σκύφο και μία μελαμβαφή «αλατιέρα» με εγχάρακτη επιγραφή *EYXHΝ*, χαρακτηρίζεται από την ανασκαφέα ως γυναικεία.⁴⁶

Ανάλογα ευρήματα έχουμε και από ανασκαφές στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, Χίο και Σάμο. Στο πλαίσιο των ερευνών του Κωνσταντίνου Κουρουγιώτη στο Λατόμι Χίου διερευνήθηκε, στις αρχές του περασμένου αιώνα, τμήμα του αρχαϊκού νεκροταφείου και ένας τύμβος, ενώ άλλοι δύο εντοπίστηκαν στην ευρύτερη περιοχή. Ο τύμβος στο Λατόμι κάλυπτε μία μόνον ταφή. Τα οστά του νεκρού είχαν τοποθετηθεί σε πήλινη σαρκοφάγο και έπειτα σε ορθογώνιο όρυγμα. Στα κτερίσματα συγκαταλέγονται ένας μικρός μελαμβαφής κυαθίσκος που βρέθηκε κοντά στο δεξί πόδι, και κοντά στο αριστερό χέρι βρέθηκε ένα πήλινο ειδώλιο τύπου καθιστής γυναικείας μορφής με υψηλό πόλο, ένας μικρός χρυσός κρίκος, μια υάλινη πολύχρωμη χάνδρα και δύο μικρά «τροχλιοειδή εκ κρυστάλλου κοσμήματα». Η ταφή χρονολογείται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.⁴⁷ και με βάση τα κτερίσματα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως γυναικεία.

Από τη Σάμο προέρχονται δεκατρία παραδείγματα. Ειδικότερα, κατά τις ανασκαφές του Johannes Boehlau στα τέλη του 19ου αι. εντοπίστηκαν τρία κρυστάλλινα πηνία στις ταφές 13, 45 και 50, εκ των οποίων οι δύο τελευταίες μπορούν να θεωρηθούν γυναικείες, ενώ η πρώτη ίσως ήταν παιδική.⁴⁸ Στον τάφο 13, ο οποίος αποτελούταν από μία πήλινη σαρκοφάγο με λίθινο κάλυμμα, εντοπίστηκε δίπλα στα οστά ένα πηνιόσχημο «κομβίο» από κρύσταλλο (*Knopfaus Bergkrystall*) και ένα μικρό πήλινο σφαιρικό αντικείμενο με ένα μόνον άνοιγμα, το οποίο θεωρήθηκε παιδική σφυρίχτρα. Ο τάφος 45, μια μονολιθική σαρκοφάγος με αετωματικό κάλυμμα, περιείχε δύο ληκύθους στα πόδια του νεκρού και ανάμεσά τους ένα πήλινο σφαιρικό αντικείμενο, ενώ ένα δεύτερο είχε τοποθετηθεί στα αριστερά του σώματος. Κάτω από το δεξί χέρι εντοπίστηκε χάλκινο κάτοπτρο και θραύσματα από ένα δεύτερο, ενώ στα αριστερά του νεκρού υπήρχε ένα κατεστραμμένο αλάβαστρο με την «κρυστάλλινη βάση του», σύμφωνα με τον Boehlau. Ο ανασκαφέας αναφέρει πως ένα παρόμοιο αντικείμενο, λίγο μεγαλύτερης διαμέτρου, είχε βρεθεί και στο παρελθόν στη νεκρόπολη της Σάμου, αλλά δεν δίνει περισσότερα στοιχεία για αυτό. Επιπλέον, στον λαμό του νεκρού βρέθηκαν δέκα αργυρά ενώτια και πέντε σκαραβαίοι, ενώ από τον τάφο προέρχονται επιπλέον δύο αργυρά μικρά κομβία, μία κεφαλή περόνης και ένας αστράγαλος. Εξίσου πολλά μικροευρήματα εντοπίστηκαν και έξω από τον τάφο. Άλλο ένα κρυστάλλινο πηνίο βρέθηκε στον τάφο 50, μαζί με δύο ειδώλια έθρονου ζεύγους θεών (πλαστικό αγγείο), δύο γυναικείες προτομές και ένα αλάβαστρο. Οι προτομές έχουν ενδιαφέρον, καθώς απεικονίζουν αρχαϊκές γυναικείες μορφές με ενώτια που μοιάζουν εξαιρετικά με τα πηνιόσχημα αντικείμενα που εξετάζουμε,⁴⁹ ενώ αντίστοιχες προτομές έχουν βρεθεί και στο Αρτεμίσιο της Σάμου.⁵⁰ Αξίζει, ακόμη, να σημειωθεί ότι πήλινα γυναικεία αγαλμάτια του 7ου αι. π.Χ. από τη Σάμο φέρουν συχνά ανάλογα ενώτια, ενίοτε διακοσμημένα με σύμβολα (π.χ. μαϊάνδρος), όπως και ο εντυπωσιακός νέος από ελεφαντόδοντο –πιθανόν βραχίονας λύρας– από τον αποθέτη του Ηραίου,

ου, βλ. Τριαντάφυλλος και Τασακλάκη 2012. Για το νεκροταφείο, βλ. Λέου 2017. Αίνο: Basaran (υπό έκδ.).

46 Koukouli-Chrysanthaki 1979, 92–4, πίν. 17.

47 Ο Κουρουγιώτης (1915, 64–93, ιδιαίτ. 67–71, εικ. 4) περιγράφει πώς ανέσκαψε σε δέκα ημέρες 30 ταφές σε κλαζομενιακού τύπου σαρκοφάγους, δίχως κτερίσματα, και έναν τύμβο, ο οποίος είχε περίμετρο 52 μ. και η ταφή βρισκόταν σχεδόν στο κέντρο του, κτερισμένη με κοσμήματα «μικράς μόνον αξίας». Άλλοι δύο τύμβοι εντοπίστηκαν στην ίδια περιοχή, αλλά δεν ανασκάφησαν.

48 Boehlau 1898, 37 (τάφος 13), πίν. XV.1, 45–6, 161 (τάφος 45), πίν. XV.16, 48 (τάφος 50) δίχως πίνακα. Ο τάφος 45 ήταν πιθανότατα ο αρχαιότερος, με βάση την Koukouli-Chrysanthaki 1979, 92–4, πίν. 17. Τσάκος 1979, 353, υποσ. 3.

49 Boehlau 1898, πίν. 13.7 από τον τάφο 50.

50 Τσάκος και Βιγλάκη-Σοφισιάνου 2012, 180. Πρόκειται για προτομές διαδοσμένες στον ιωνικό κόσμο, οι οποίες συχνά ταυτίζονται με γυναικείες θεότητας, όπως η Άρτεμις, η Ήρα και η Αφροδίτη (https://www.latsis-foundation.org/content/elib/book_19/samos_gr.pdf).

για να αναφέρουμε κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα.⁵¹

Στο Πυθαγόρειο, οι ανασκαφικές έρευνες που έγιναν στη Δυτική Νεκρόπολη, βόρεια της λίμνης Γλυφάδα, το 1969 από τον Κωνσταντίνο Τσάκο έφεραν στο φως το ανατολικό τμήμα της. Ειδικότερα, ερευνήθηκαν 22 ασύλητες ταφές και ταφικές πυρές, καθώς και ένας συλημένος ελληνιστικός τάφος στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής, ο οποίος ήταν λαξευμένος στον βράχο, και διέθετε στενή, απότομη κλίμακα επτά βαθμίδων και μαρμάρινη πλάκα εισόδου. Για να προσεγγιστεί ο τάφος, ανοίχτηκε στην επίκωση της νότιας πλευράς του διάδρομος, όπου εντοπίστηκαν πέντε δακτυλιόλιθοι από γυαλί, 32 φυλλόσχημα ελάσματα χρυσού από δύο στεφάνια, τμήματα από σιδερένιες στλεγγίδες, ένα χάλκινο κάτοπτρο σε κακή κατάσταση, χάλκινα και οστέινα αντικείμενα, αστράγαλοι, χάλκινα καρφιά και δακρυδόχοι.⁵²

Μεταγενέστερες έρευνες του Τσάκου στη Δυτική Νεκρόπολη της Σάμου, σε ύψωμα πάνω από τη λίμνη Γλυφάδα, εντόπισαν άλλη μία ταφή, κτερισμένη με τρία «ανοικτά» πηνία από ορεία κρύσταλλο, τα οποία βρέθηκαν πάνω ή γύρω από την ταφή. Τον νεκρό συνόδευαν, επίσης, λύδια, σκυφοειδείς φιάλες, ένα πλαστικό αγγείο με μορφή Σειρήνας, μια σφραγίδα από φαγιεντιανή με ιερογλυφικά, κύλικες, πυξίδες, οινοχόες και άλλα σκεύη, όλα χρονολογούμενα μέχρι τα μέσα του βου αι. π.Χ.⁵³ Η σκευή της ταφής δεν αποκλείει τον χαρακτηρισμό της ως γυναικεία.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ανασκάφηκε μέρος τύμβου που κάλυπτε λακκοειδείς και καλυβίτες τάφους, καθώς και σύμπλεγμα τριών σαρκοφάγων στη θέση Παπαβαγγεληνός, μεταξύ των χωριών Μύλοι και Μαυρατζαίοι Σάμου. Οι δύο σαρκοφάγοι περιείχαν σημαντικά δείγματα ερυθρόμορφης κεραμικής του πρώιμου 5ου αι. π.Χ., ενώ η τρίτη ήταν ακτέριστη. Η ανασκαφέας Βασιλική Γιαννούλη αναφέρει πως κατά τον καθαρισμό του χώρου ανάμεσα στους καλυβίτες, οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως νεότεροι των σαρκοφάγων, βρέθηκε σφηνωμένο ανάμεσα στις κεραμίδες του τάφου ένα «ανοικτό» πηνιόσχημο αντικείμενο από ορεία κρύσταλλο, το οποίο ερμηνεύθηκε ως υποστατό.⁵⁴

Στη Μικρά Ασία, κρυστάλλινα πηνία έχουν βρεθεί σε αρχαϊκές ταφές στην Πιτάνη της Αιολίδας⁵⁵ και στην Ηράκλεια επί Λάτμον της Καρίας.⁵⁶ Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει μία παιδική ταφή στο Νυμφαίο της Μαύρης Θάλασσας, από όπου προέρχεται ένα ακόμη παράδειγμα, το οποίο δημοσιεύει η Mila Chacheva.⁵⁷ Εξετάζοντας τα γυάλινα, «ανοικτά» πηνία από την Απολλωνία Ποντική, η Chacheva θεωρεί ότι το πηνίο από το Νυμφαίο αποτελεί κειμήλιο που δόθηκε ως κτέρισμα στον θανόντα, καθώς η ταφή χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Τέλος, δύο ζεύγη πηνιόσχημων αντικειμένων από ορεία κρύσταλλο φυλάσσονται στο Μουσείο Καλών Τεχνών στη Βοστώνη, δηλώνοντας ως τόπο προέλευσης την Ελλάδα. Τα συγκεκριμένα πηνία είναι καλοδιατηρημένα, γεγονός που αυξάνει τις πιθανότητες προέλευσής τους από ταφικά σύνολα, ενώ μπορεί κανείς να διακρίνει στην κυλινδρική εσοχή τους ίχνη του τόννου.⁵⁸ Άλλο ένα κρυστάλλινο πηνιόσχημο αντικείμενο δίχως καταγεγραμμένη προέλευση ανήκει στη συλλογή Ελένης Σταθάτου.⁵⁹

51 Τσάκος και Βιγλάκη-Σοφριανού 2012, 256 και 354–55 (https://www.latsis-foundation.org/content/elib/book_19/samos_gr.pdf).

52 Τσάκος 1969, 388–1970, 417, πίν. 351.

53 Τσάκος 1979, 353, υποσ. 3.

54 Γιαννούλη 1988, 486–90.

55 Freyer-Shauenburg 1973–1974, 156–8, πίν. XIII, αντικρούοντας την υπόθεση ότι τα συμπαγή κρυστάλλινα πηνία είναι ημιτελή, προτού δηλαδή τελειοποιηθούν ως δακτύλιοι στήριξης μικρογραφικών αγγείων. Επίσης, φέρει ως παράλληλο ένα γυάλινο πηνιόσχημο από ταφή της Ρόδου (Freyer-Shauenburg 1973–1974, 156–8, υποσ. 37α).

56 Brein 1982, 89, υποσ. 8.

57 Chacheva 2015, 76.

58 Boston, Museum of Fine Arts 13.177–13.178 (<https://collections.mfa.org/objects/171494>) και 01.7610–017611 (<https://collections.mfa.org/objects/171486>).

59 Amandry 1963, 276, αρ. 197, πίν. XL (Cl. Rolley).

ΠΗΝΙΟΣΧΗΜΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΆΛΛΑ ΥΛΙΚΑ

Εκτός από τα πηνιόσχημα από ορεία κρύσταλλο, έχουν βρεθεί ανάλογου μεγέθους και σχήματος αντικείμενα κατασκευασμένα από γυαλί, οστό, χαλκό, άργυρο και άλλα μέταλλα. Συνολικά έχουν καταμετρηθεί πάνω από 20 γυάλινα παραδείγματα, τα οποία προέρχονται στη μεγάλη πλειονότητά τους από τάφους, ενώ μόλις δύο είναι αυτά που βρέθηκαν σε ιερό (Θάσος) και ένα στην Αγορά των Αθηνών.⁶⁰ Διακρίνονται τόσο σε συμπαγή όσο και «ανοικτά» πηνία, και παρά τον μικρό σχετικά αριθμό τους, η ομάδα αυτή χαρακτηρίζεται από ευρεία γεωγραφική κατανομή, καθώς δείγματα έχουν βρεθεί σε διαμετρικά αντίθετες θέσεις, από την Ιβηρική μέχρι τον Εύξεινο Πόντο. Ενδιαφέρουσα είναι και η απόκλιση της χρονολόγησής τους: τέσσερα τουλάχιστον πηνία χρονολογούνται στην Αρχαϊκή εποχή, ενώ τα υπόλοιπα βρέθηκαν σε συγκεκριμένα του 5ου και 4ου αι. π.Χ.

Ειδικότερα, τέσσερα γυάλινα πηνία ταυτίζονται ως προς το μέγεθος και το σχήμα με τα κρυστάλλινα παραδείγματα, καθώς είναι συμπαγή και ημιδιαφανή. Ένα ζεύγος προέρχεται από το Αρτεμίσιο της Θάσου και χρονολογείται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ., όπως και οι δεκάδες κρυστάλλινων παραδειγμάτων που αναφέρθηκαν παραπάνω. Ένα ακόμη ζεύγος από συμπαγή γυάλινα αντικείμενα βρέθηκε σε παιδική ταφή στη νεκρόπολη του Ηριδανού στην Αθήνα, η οποία χρονολογείται στα 430 π.Χ.⁶¹ ωστόσο τα γυάλινα πηνία δεν αποκλείεται να είναι παλαιότερα και να είχαν τοποθετηθεί ως κειμήλια.

Γυάλινα «ανοικτά» πηνιόσχημα έχουν βρεθεί σε ταφικά σύνολα της Κλασικής περιόδου στον ελλαδικό χώρο, όπως στην Τανάγρα,⁶² την Υπάτη,⁶³ την Κάμειρο,⁶⁴ αλλά και στη δυτική Μεσόγειο, π.χ. στο Εμπόριον/Amprurias, σε ταφή (αρ. 71) διαταραγμένη από μεταγενέστερη καύση, στην οποία το πηνίο, πλην των έξι σιδερέινων καρφιών, ήταν το μόνο κτέρισμα. Ερμηνεύθηκε από τον ανασκαφέα ως στόμιο αρυβάλλου.⁶⁵ Από τη σημαντική μιλησιακή αποικία του Εύξεινου Πόντου την Απολλωνία Ποντική προέρχονται 12 «ανοικτά» γυάλινα πηνία, εκ των οποίων δέκα βρέθηκαν σε ζεύγη και δύο μεμονωμένα.⁶⁶ Είναι κατασκευασμένα σε μήτρα με φινίρισμα εν ψυχρώ, από γυαλί σχετικά διαυγές, με κιτρινωπή απόχρωση. Η Míla Chacheva αναφέρει πως βρέθηκαν κατά κύριο λόγο σε γυναικείες ταφές ή σε παιδικές που ίσως αντιστοιχούν σε νεαρά κορίτσια και, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, τα περισσότερα παραδείγματα εντοπίστηκαν είτε κοντά στην κάτω γνάθο, είτε πάνω από την ωμοπλάτη, είτε κάτω από το κρανίο. Επίσης, ένα συμπαγές πηνίο από γυαλί συνόδευε μια παιδική ταφή. Εκτός από γυάλινα, σε μία γυναικεία ταφή του 5ου αι. π.Χ. στην Απολλωνία βρέθηκαν δύο-τρία συμπαγή πηνία από χαλκηδόνιο λίθο.⁶⁷ Αν και από τα συμφραζόμενα οι ταφές αυτές χρονολογούνται από το 450/425 π.Χ. έως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., η ερευνήτρια θεωρεί τα πηνία κειμήλια του 6ου – αρχών 5ου αι. π.Χ.⁶⁸

Όσον αφορά τα πηνιόσχημα αντικείμενα από οργανικά υλικά, αναφέρονται μόνο πηνία από ελεφαντόδοντο από το ιερό της Άρτεμης στη Θάσο⁶⁹ και έξι τουλάχιστον από το Αρτεμίσιο της Εφέσου (650–550 π.Χ.). Ο Hogarth⁷⁰ τα θεωρούσε κομβία, ωστόσο οι διαστάσεις και το σχήμα τους είναι ίδιο με τα κρυστάλλινα πηνία που βρέθηκαν στο ιερό και για τον λόγο αυτόν ο Brein⁷¹ τα τοποθετεί στην ομάδα των ενωτίων. Επισημαίνεται πως τα ελεφάντινα πηνία της Εφέσου έχουν διαμπερές κεντρικό στέλεχος και η μεγαλύτερη δισκόμορφη επιφάνειά τους διακοσμείται είτε στο περιχέλιωμα είτε στο κέντρο με ένα φυτικό μοτίβο. Υπάρχουν, επίσης, διπλά

60 Weinberg και Stern 2009, 21, 22, αρ. 11.

61 Koukouli-Chrysanthaki 1979, 94, υποσ 59' Prêtre 2018, 347.

62 Wienberg και McCleccan 1992, 94, αρ. 37, 5ος αι. π.Χ. ή αργότερα, ερμηνεύονται ως υποστατά.

63 Wienberg και McCleccan 1992, 94, αρ. 38, 5ος αι. π.Χ. ή αργότερα.

64 Η Freyer-Shauenburg (1973–1974, 157) αναφέρει πως το ζεύγος πηνιόσχημων από ταφή της Καμείρου χρονολογήθηκε στα 475–450 π.Χ. και τα αντικείμενα ερμηνεύθηκαν ως υποστατά.

65 Almagro Basch 1953, 78–9, εικ. 49.7.

66 Chacheva 2015.

67 Για τον χαλκηδόνιο, βλ. Σκαράκη 2018, 562–63.

68 Chacheva 2015.

69 Prêtre 2018, και για τα μέταλλα ευρήματα από το ιερό, βλ. Prêtre 2016.

70 Hogarth 1908, 210.

71 Brein 1982, 89–91, πίν. 23h.

πηνία που μιμούνται αστραγάλους, αλλά και «ανοικτά» πηνία, όμοιου σχήματος με τα πολυπληθή χάλκινα παραδείγματα.⁷²

Η μεγαλύτερη ομάδα πηνιόσχημων μετάλλινων αντικειμένων αποτελείται από χάλκινα παραδείγματα – όλα σχεδόν «ανοικτά» και σπανίως διακοσμημένα στη μία πλευρά– χρονολογημένα στα Αρχαϊκά χρόνια,⁷³ ενώ το μοναδικό γνωστό ως τώρα μολύβδινο πηνιόσχημο «ανοικτού» τύπου βρέθηκε στη Σάμο, σε ταφή του βου αι. π.Χ.⁷⁴ Με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε, όλα τα χάλκινα πηνιόσχημα προέρχονται από το Αρτεμίσιο της Εφέσου. Πρόκειται για «ανοικτά» πηνία ύψους περίπου 1 εκ. και με διάμετρο που κυμαίνεται από 1,95 ως 4,6 εκ. Κάποια από αυτά (περ. 20) διαθέτουν μια επικάλυψη από μείγμα χαλκού που εξυπηρετούσε τη χύτευση λεπτότερων τοιχωμάτων, σύμφωνα με την Gudrun Klebinder-Gauss.⁷⁵ Συνολικά έχουν καταμετρηθεί 78 ακέραια και 158 θραύσματα χάλκινων πηνίων από τις ανασκαφές του Bammer, καθώς και ένα αργυρό και 20 κατασκευασμένα από λευκόχρωμο μέταλλο. Σε αυτά θα πρέπει να προστεθούν 29 παραδείγματα από χαλκό και έξι από ελεφαντόδοντο από τις ανασκαφές του Hogarth και μερικές παραλλαγές, όπως δύο χάλκινα πηνία με φαρδύ, διακοσμημένο περιχέλιωμα και τρία κλειστά από τη μία πλευρά, επίσης διακοσμημένα. Η μεγαλύτερη ομάδα αυτών των χάλκινων πηνίων βρέθηκε στο δυτικό τμήμα του ιερού και κυρίως στην περιοχή γύρω από τη βάση D, στα ανατολικά της, ενώ μόνο δύο εντοπίστηκαν γύρω από την ορθογώνια βάση του περίπτερου ναού (*Rechteckige Basis*), δηλαδή τη βάση του πρώιμου λατρευτικού αγάλματος της Άρτεμης Εφεσίας. Τα στοιχεία αυτά μας δίνουν ένα χρονολογικό πλαίσιο μεταξύ 650–550 π.Χ., ωστόσο η χρήση τους εξακολουθεί να μας διαφεύγει.⁷⁶

Αρχικά ο Hogarth⁷⁷ θεώρησε τα χάλκινα αυτά πηνία τμήματα πολυσύνθετων αντικειμένων, αν και απουσιάζουν αντίστοιχα ίχνη. Ο Brein τα ερμήνευσε ως ενώτια και υπέθεσε πως στο εσωτερικό τους υπήρχε ξύλινος διάκοσμος, τον οποίο συγκρατούσε στο κέντρο μία χάλκινη βελόνη, όπως σε παραδείγματα αρχαϊκής εικονογραφίας, μια άποψη που αντικρούστηκε από κάποιους μελετητές λόγω της απουσίας βραχιόνων ή άλλων προεξοχών που θα συγκρατούσαν τον διάκοσμο στη θέση του ή λόγω του πρόσθετου βάρους που θα κρεμόταν από τον λοβό.⁷⁸

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη επισκόπηση των χάλκινων πηνιόσχημων ευρημάτων, επισημαίνουμε ότι οι χάλκινες ταινίες που βρέθηκαν στο ιερό της Άρτεμης Ημέρας στους Λουσούς Αρκαδίας πρέπει να εξαιρεθούν από την παρούσα εξέταση, καθώς το σχήμα τους δεν επιτρέπει σύγκριση με τα πηνιόσχημα από ορεία κρύσταλλο. Φτιαγμένα από φύλλα χαλκού, άλλοτε ακόσμητα κι άλλοτε ποικιλμένα, τα ευρήματα του αρκαδικού ιερού χρονολογούνται στα Γεωμετρικά και Αρχαϊκά χρόνια και ερμηνεύονται ως σφηκωτήρες βοστρύχων – αναθήματα νέων στη θεά κατά την ενηλικίωση ή τον γάμο.⁷⁹

Προχωρώντας στην εξέταση χρυσών έργων, οφείλουμε να αναφέρουμε ότι υπάρχουν πολλές παραλλαγές πηνιόσχημων ή πεπλατυσμένων, δισκόμορφων ενωτίων, όμως είναι λιγοστά τα παραδείγματα που παραπέμπουν στο σχήμα των πηνίων από ορεία κρύσταλλο, στα οποία εστιάζουμε εδώ.⁸⁰ Τα περισσότερα χρυσά πηνιόσχημα

72 Seipel 2008, αρ. 157, 158, 159. Πρβλ. αρ. 192–193, 196.

73 Παρά το πλήθος των χάλκινων πηνιόσχημων ενωτίων και την έντονη παρουσία χάλκινων ευρημάτων εν γένει στο Αρτεμίσιο, η ύπαρξη εργαστηρίων στο ιερό δεν έχει επιβεβαιωθεί, Klebinder-Gauss 2007, 204.

74 Boehlau 1898, 42.162, πίν. 15.2.

75 Klebinder-Gauss 2007, 91–2.

76 Η Klebinder-Gauss (2007, 91–2) αναφέρει πως βρέθηκαν στις ανασκαφές από το 1965 ως το 1994, σε συνέχεια των ευρημάτων του Hogarth (1908, 149, πίν. 35.2–4), βλ. και εδώ υποσ. 24–27). Γύρω από τη βάση D: Klebinder-Gauss 2007, αρ. kat. 674–709, βλ. και Klebinder-Gauss 2007, 15–6 για τον περίπτερο και τη λατρευτική βάση D. Στη βάση του περίπτερου βρέθηκε και ο θησαυρός των 93 λυδικών νομισμάτων, τα οποία χρονολογούν τη βάση στα 560 π.Χ. Πρβλ. παραπάνω υποσ. 20.

77 Hogarth 1908, 149, 189.

78 Brein 1982, 91, πίν. 231–j, 24. Klebinder-Gauss 2007, 91. Πρβλ. Hemelrijk 1963. Βλ. και Bruce 2011, σχολιάζοντας την ενδυμασία και τα κοσμήματα του Αρτέμονα, έργο του Ανακρέοντα (fr. 82), και ειδικά τα ξύλινα σκουλαρίκια σε σχήμα αστραγάλου, και Castor 2008, 8–9, αρ. 44 για άνδρες και ενώτια.

79 Mitsopoulou-Leon 2007, 191–92, εικ. 2. 2009.

80 Σημειώνουμε εδώ ένα ζεύγος χρυσών ενωτίων από μια υστεροαρχαϊκή ταφή στην αρχαία Γαληψό, στη θασιακή *περαία*, τα

χρονολογούνται στα Κλασικά και Ελληνιστικά κυρίως χρόνια, ενώ τα αρχαϊκά παραδείγματα είναι ως τώρα μεμονωμένα και προέρχονται από την Ανατολή. Πιο συγκεκριμένα, δύο χρυσά πηνιόσχημα βρέθηκαν σε παιδικό τάφο του 7ου/6ου αι. π.Χ. στις Σάρδεις και, επειδή περιείχαν σφαιρίδια στο εσωτερικό τους, ερμηνεύθηκαν ως κουδουνίστρες.⁸¹ Επισημαίνεται ότι η διάμετρός τους είναι μεγαλύτερη από εκείνη των κρυστάλλινων πηνίων: 5,3 εκ.⁸² Η ίδια ερμηνεία προτάθηκε για δύο ακόμη χρυσά ζεύγη που βρέθηκαν σε αντίστοιχους τάφους του τέλους 6ου/5ου αι. π.Χ. στο γειτονικό Usak.⁸³ Τα πηνία αυτά είναι κλειστά και στις δυο επιφάνειές τους, εκτός από ένα μικρό κυλινδρικό άνοιγμα που διαπερνά το κέντρο τους. Ένα από τα δύο ζεύγη έχει υποστεί ζημιές, λόγω της προσπάθειας των τυμβωρύχων να τα ανοίξουν. Τέλος, σε έναν ακόμη τάφο στο Usak, βρέθηκε ένα μεμονωμένο χρυσό πηνιόσχημο.⁸⁴

Στην Ιαλυσό Ρόδου εντοπίστηκαν παρόμοια πηνιόσχημα κοσμήματα από χρυσό, τα οποία ερμηνεύθηκαν ως ενώτια. Ανακαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές του Giulio Jacopi και προέρχονται από γυναικείες ταφές των Κλασικών χρόνων, περ. 430–400 π.Χ.⁸⁵ Μάλιστα, ένα ζευγάρι βρέθηκε στο στήθος της νεκρής και θυμίζει παρόμοια παραδείγματα Κλασικών και Ελληνιστικών χρόνων από την Κύπρο,⁸⁶ την Ιασό, αλλά και ενώτια στις συλλογές του Βρετανικού Μουσείου.⁸⁷

Από την τελευταία αυτή κατηγορία, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα χρυσά πηνιόσχημα αντικείμενα που βρέθηκαν σε ταφές στην Κάτω Ιταλία⁸⁸ και χρονολογούνται στους 5ο και 4ο αι. π.Χ. Έχουν διάμετρο που κυμαίνεται από 2–10 εκ., δηλαδή διπλάσια ή και μεγαλύτερη από τα παραδείγματα από ορεία κρύσταλλο, και «ανοιχτό» κεντρικό στέλεχος. Αρχικά θεωρήθηκαν από τον ανασκαφέα Robert Iker ενώτια και έπειτα κοσμήματα κόμης, καθώς εντοπιζόνταν συνήθως εκατέρωθεν του κρανίου. Ορισμένα έχουν διακοσμημένη τη μέγιστη επιφάνειά τους με μοτίβα επαναλαμβανόμενα σε ομόκεντρες ζώνες. Ένα αντίστοιχο πηνιόσχημο βρέθηκε στην Palestrina της Κάτω Ιταλίας, κρεμασμένο από έναν χάλκινο κρίκο, μαζί με διάφορους άλλους δακτυλίου.⁸⁹

Τέλος, αξιοσημείωτα είναι δύο ζεύγη χρυσών πηνιόσχημων ενωτίων, κτερίσματα σε δύο τάφους του τέλους 4ου – αρχών 3ου αι. π.Χ. στη νεκρόπολη Galata της Οδησσού στη Μαύρη Θάλασσα, τα οποία μπορούν να συγκριθούν με αντίστοιχα παραδείγματα της Ρόδου, αν και το ένα φαίνεται πως ήταν τοπική παραλλαγή.⁹⁰

οποία εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας, και πλησιάζουν αρκετά το προφίλ των «ανοιχτών» κρυστάλλινων πηνίων. Χαρακτηρίζονται από κυλινδρικό στέλεχος και πεπλατυσμένη άνω απόληξη, η οποία διακοσμείται με κυκλικό ακτινωτό μοτίβο. Τόσο η χρονολόγησή τους όσο και η θέση εύρεσής τους, κοντά στο Αρτεμίσιο της Θάσου και το ιερό της Παρθένου στην αρχαία Νεάπολη, ενισχύουν την υπόθεση ότι αυτού του είδους τα κοσμήματα ήταν αγαπητά στη εν λόγω περιοχή γύρω στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.

81 Παρόμοιο εύρημα εντοπίστηκε στην Ιρλανδία (θησαυρός Ballinesker), όπου ένα χρυσό πηνιόσχημο αντικείμενο διέθετε στο εσωτερικό του δύο χρυσά σφαιρίδια, ενώ βρέθηκε και ένα μισό πηνιόσχημο ίδιας κατασκευής. Ένα τρίτο είχε εντοπιστεί τον 19ο αι. (Cahill 1994).

82 Curtis Densmore 1925, 34, αρ. 85 πίν. 8 εικ. 5–6 και αρ. 97 πίν. 9, για το ίδιο σχήμα σε χρυσό δακτυλίδι.

83 Özgen και Öztürk 1996, 60. 168, αρ. 120–121, Törtepe Τύμβος αρ. 134, 135.

84 Özgen και Öztürk 1996, 210, αρ. 187.

85 Jacopi 1929, 153–7, CLIII (155–Ampelas 1924), αρ. 6651, 6652, 157–8, CLV (161–Ampelas 1924), αρ. 6719, 6720.

86 Jacopi 1929, 153–7, CLIII (155–Ampelas 1924), αρ. 6651, 6652.

87 Π.χ. Williams και Ogden 1994, 88–91, αρ. 40–43 (https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1872-0604-845 και https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1908-0416-2). Özgen και Öztürk 1996, 60. 168· Levi 1964, 210, 212, εικ. 16, πίν. 1.5–6, αναφέρει παράλληλα από ταφές 5ου και 4ου αι. π.Χ. από τη Ρόδο και την Κύπρο. Πρβλ. την αναφορά του Brein (1982, 91) για τα δισκόμορφα χρυσά πηνία από την ταφή στο Μάριον Κύπρου.

88 Iker 1980, 30–63. Ο ίδιος μελετητής αναφέρει ένα παρόμοιο με τα κατω-ιταλιώτικα χρυσά ζεύγος ενωτίων-βυσμάτων στη Συλλογή Σταθάτου, ενώ σε αυτά τα δείγματα στηρίζεται και η ερμηνεία των τεράστιων δισκόμορφων αντικειμένων που κοσμούν τη λεγόμενη «Lady of Elx/Dama de Elche», την εντυπωσιακή γυναικεία προτομή-τεφροδόχο του 5ου–4ου αι. π.Χ. από την Ιβηρική· Luxán κ.ά. 2011. Πρβλ. Bianchi κ.ά. 2002, 58, 59, 63–6, 69.

89 Klebinder-Gauss 2007, 92.

90 Tonkova 1997, 83 με προηγούμενη βιβλιογραφία. Για τις νεκρόπολεις της Οδησσού και την παρουσία θρακικών και ελληνικών στοιχείων, βλ. Damyanov 2010.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Έχοντας πλέον στη διάθεσή μας όλα τα παραπάνω στοιχεία, μπορούμε να προχωρήσουμε σε ορισμένες παρατηρήσεις, εστιάζοντας στα πηνιόσχημα αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο και στη χρήση τους. Καταρχάς, όλα τα πηνία από ορεία κρύσταλλο, περίπου 100 στον αριθμό, συμπαγή ή μη, χρονολογούνται από τα μέσα του 7ου ως και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. (βλ. Κατάλογο). Η παρουσία τους είναι ιδιαίτερα έντονη, αρχικά στο Αρτεμίσιο της Εφέσου και έπειτα στο Αρτεμίσιο της Θάσου, και σε μικρότερο βαθμό σε άλλα ιερά γυναικείων θεοτήτων. Τα περισσότερα παραδείγματα που προέρχονται από ταφικά σύνολα χρονολογούνται από τα μέσα του 6ου έως τις αρχές του 5ου αι. π.Χ., και επικεντρώνονται στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, στις αποικίες της Αιγαιακής Θράκης και σποραδικά σε θέσεις της Μικράς Ασίας (Εικ. 2). Σπανιότερη είναι η προέλευσή τους από την Αττική ή τις αποικίες του Εύξεινου Πόντου.

Λιγότερα είναι τα γυάλινα πηνία, τα οποία έπονται χρονολογικά των κρυστάλλινων, καθώς χρονολογούνται μεταξύ του 6ου και των αρχών του 5ου αι. π.Χ. Τα πέντε γυάλινα «ανοικτά» πηνία από τη Σάμο μπορεί μεν να εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή ελληνιστικού θαλαμωτού τάφου, ωστόσο βρέθηκαν στην επίχωση του τύμβου και δη στον διάδρομο που ανοίχθηκε για να προσεγγιστεί ο τάφος, άρα η χρονολόγησή τους στα Ελληνιστικά χρόνια δεν μπορεί να είναι απόλυτη. Με βάση τα υπόλοιπα αρχαιολογικά συμφραζόμενα, δηλαδή κτερίσματα, όπως κάτοπτρα, πυξίδες, κοσμήματα, κ.ά., η πλειονότητα των ταφών στις οποίες εντοπίστηκαν κρυστάλλινα και γυάλινα πηνιόσχημα αντικείμενα μπορούν να χαρακτηρισθούν γυναικείες, ενώ μερικές θεωρούνται παιδικές. Η ανεύρεση πηνιόσχημων αντικειμένων στις εν λόγω ταφές ενισχύει τη συσχέτισή τους με το γυναικείο φύλο, παρόλο που ενώτια φορούσαν ενίοτε και άνδρες.⁹¹ Το γεγονός μάλιστα ότι δεν βρίσκονται πάντα ανά ζεύγη δεν είναι αποτρεπτικό της ταύτισής τους ως ενώτια, αφενός επειδή δεν ήταν υποχρεωτικό να φοριούνται ταυτόχρονα και στους δύο λοβούς και αφετέρου επειδή δεν φτάνουν σε εμάς πάντα σε ζεύγη ή πλήρη τα κοσμήματα που συνόδευαν τους νεκρούς ή αποτελούσαν αναθήματα σε ιερά.

Η ερμηνεία των κρυστάλλινων πηνίων ως φακών οράσεως ή οπτικών εργαλείων, όπως έχει προταθεί από τον Bammer, δεν φαίνεται να ευσταθεί, καθώς τα αντικείμενα υπό εξέταση δεν είναι εντελώς διαφανή, κάποια είναι θαμπά ή με αποχρώσεις, ενώ έτσι δεν ερμηνεύονται ούτε τα «ανοικτά» κρυστάλλινα πηνία, αλλά ούτε και όσα φέρουν ίχνη ένθετης διακόσμησης ή όσα έχουν κατασκευαστεί από άλλο υλικό. Οι ίδιοι περιορισμοί ισχύουν για την ερμηνεία τους ως μικροσκοπικών πυξιδών. Έπειτα, η ιδέα ότι περιτυλίγονταν γύρω τους βόστρυχοι είναι εξίσου προβληματική, καθώς για να τυλιχτεί ο βόστρυχος και να παραμείνει στη θέση του προϋποθέτει άλλο ένα τουλάχιστον στέλεχος ή κάποιον σφικτωτήρα. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι πρόκειται για περίτεχνα καρούλια νημάτων, όμως η διαφορετική διάμετρος των δίσκων δεν ευνοεί αυτήν την υπόθεση, ενώ τυχόν συσχετισμός με το αδράχτι είναι πάλι προβληματικός, από τη στιγμή που δεν υπάρχει οπή στερέωσης της ατράκτου. Η εναλλακτική ερμηνεία τους ως πολυτελών πεσσών ή πεσσών με μαγικές ή άλλες ιδιότητες είναι μεν ελκυστική, αλλά δεν εξηγεί ούτε γιατί βρίσκονται αποκλειστικά σε ιερά της Αρτεμης και ενίοτε σε τάφους, ούτε τις παραλλαγές του είδους (συμπαγή/ «ανοικτά» πηνία, με διακόσμηση ή χωρίς, με απόχρωση ή άχρωμα κ.ά.) ή τις μεταγραφές του σχήματος σε άλλο υλικό.

Λαμβάνοντας υπόψη τους παραπάνω περιορισμούς και έχοντας μια εικόνα των συμφραζομένων των κρυστάλλινων πηνιόσχημων, θεωρούμε την ερμηνεία τους ως ενωτίων-βυσμάτων την πιο πιθανή.⁹² Ειδικότερα, η θέση εύρεσής τους στους τάφους (όπου αυτή καταγράφεται), π.χ. στο κεφάλι, κοντά στη γνάθο, πάνω από την ωμοπλάτη, στο στήθος, κοντά στο αριστερό χέρι κ.ά., αλλά και η εύρεση χάλκινων και λοιπών πηνιόσχημων στη βάση του λατρευτικού αγάλματος της Αρτεμης στην Έφεσο, ενισχύει αφενός την άποψη ότι πρόκειται

91 Βλ. παραπάνω υποσ. 78.

92 Driessche 1971· Brein 1982· Castor 2008, 5–6. Και ο Plantzos (1997, 454) είχε τεθεί υπέρ της ερμηνείας κρυστάλλινων πηνίων από το Αρτεμίσιο ως ενώτια. Πρβλ και το σκεπτικό της Klebinder-Gauss 2007, 92, η οποία όμως δεν αποδέχεται την χρήση τους ως ενώτια, αλλά αντίθετα προβάλλει την αξία του μετάλλου ως τον βασικό λόγο ανάθεσης του αντικειμένου.

για ενώτια που διαπερνούν τον λοβό του αυτιού και αφετέρου τον χαρακτηρισμό τους ως κοσμήματα της θεάς. Εξίσου σημαντικό είναι το επιχείρημα ότι υπάρχουν αρκετές απεικονίσεις μορφών σε έργα πλαστικής, κοροπλαστικής, αγγειογραφίας αλλά και νομισματικής των Αρχαϊκών χρόνων που φέρουν παρόμοια ενώτια.⁹³ Πράγματι, η όψη τους μοιάζει πολύ με την άνω επιφάνεια των πηνίων που εξετάζουμε, όπως και το μέγεθός τους. Αν και δεν είναι εμφανές το προφίλ του ενωτίου, ωστόσο οι διαστάσεις της δισκόμορφης επιφάνειας που καλύπτει τον λοβό του αυτιού κάνει αρκετά πειστική την πρόταση του Brein για ταύτιση των πηνιόσχημων αντικειμένων με σκουλαρίκια-βύσματα. Ενώτια που διαπερνούν τον λοβό ήταν ήδη γνωστά στην Αίγυπτο και την Ανατολή⁹⁴ και αυτή η παράδοση θα πρέπει να επηρέασε την εξάπλωσή τους στο Αιγαίο, μέσω των ελληνικών πόλεων της Μικράς Ασίας.

Σε ό,τι αφορά τα ιερά στα οποία βρέθηκαν κρυστάλλινα πηνιόσχημα αντικείμενα, επισημαίνεται ότι ανήκουν όλα στην Άρτεμη ή σχετίζονται έμμεσα με αυτήν. Ο κατάλογος περιλαμβάνει το Αρτεμίσιο της Εφέσου, το Αρτεμίσιο της Θάσου, το Δήλιον της Πάρου, το Ιερό της Παρθένου στη Νεάπολη/Καβάλα (θεότητα με συγγενικές ιδιότητες), το ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα και το Ιερό του Απόλλωνα Ιητρού στην Απολλωνία Ποντική, όπου μαρτυρείται επιγραφικά η λατρεία της Άρτεμης.⁹⁵ Επιπλέον, τα κρυστάλλινα πηνιόσχημα που προέρχονται από ταφικά σύνολα εντοπίστηκαν σε θέσεις όπου επίσης μαρτυρείται λατρεία Αρτέμιδος, όπως στη Σάμο,⁹⁶ τη Χίο,⁹⁷ τη Θάσο,⁹⁸ τα Άβδηρα,⁹⁹ τη Δίκαια¹⁰⁰ και την Πιτάνη Αιολίδας,¹⁰¹ ενώ το ίδιο ισχύει για τον τόπο εύρεσης των γυάλινων πηνιόσχημων, μεταξύ άλλων σε τάφους στη Σάμο, την Τανάγρα, αλλά και την Απολλωνία Ποντική¹⁰² (Εικ. 2).

Ακόμη μεγαλύτερη αριθμητικά είναι η ομάδα των χάλκινων «ανοιχτών» πηνιόσχημων, τα οποία προέρχονται αποκλειστικά από το Αρτεμίσιο της Εφέσου και χρονολογούνται από τα μέσα του 7ου ως τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει τον ηγετικό ρόλο που είχε το ιερό κατά τα Αρχαϊκά χρόνια, αφενός στην παραγωγή χάλκινων πηνιόσχημων ενωτίων (όπως και ενωτίων από κρύσταλλο και ελεφαντόδοντο, καθώς σε ορισμένα σώζονται ίχνη τórνευσης) και αφετέρου στη διάδοση αυτών των κοσμημάτων. Παράλληλα, θα πρέπει να επισημανθεί η ιδιαίτερη σημασία τους στο πλαίσιο των λατρευτικών πρακτικών προς τη θεά: το γεγονός ότι στην πλειονότητά τους βρέθηκαν γύρω από τη λατρευτική βάση D στο Αρτεμίσιο ενισχύει τον αναθηματικό τους χαρακτήρα. Ταυτόχρονα, σκιαγραφεί την ταυτότητα ενός αντικειμένου που μπορεί να μεταγράφεται σε διάφορα υλικά και να παραμένει δημοφιλές κατά την περίοδο ακμής της ιωνικής πόλης, και το οποίο είναι πιθανώς συνδεδεμένο με κάποιο τελετουργικό, χωρίς όμως να είναι κατ' ανάγκη αντιπροσωπευτικό μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, η επιλογή αυτών των χαρακτηριστικών ενωτίων με καταγωγή από την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή να είναι δηλωτική της ταυτότητας των πιστών

93 Driessche 1971· Brein 1982· Klebinder-Gauss 2007, 91–2. Βλ. και εδώ υποσ. 20–21.

94 Βλ. παραπάνω υποσ. 22–23.

95 Πιθανώς και στο ιερό της Αφροδίτης και Ειλειθυίας στη Θήρα, βλ. παραπάνω υποσ. 39. Αξίζει να σημειωθεί ότι το αποσπασματικά σωζόμενο χρυσελεφάντινο άγαλμα από το ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς, το οποίο ταυτίζεται με την Άρτεμη, φέρει χρυσά ενώτια που διαπερνούν τον λοβό και διακοσμούνται με ρόδακες, βλ. Κολώνια 2006, 185 (https://www.latsis-foundation.org/content/elib/book_13/delphoi_gr.pdf).

96 Τσάκος και Βιγλάκη-Σοφιανού 2012, 16 (https://www.latsis-foundation.org/content/elib/book_19/samos_gr.pdf).

97 Δελφίνιον ή ιερό Απόλλωνα Δελφινίου και Αρτέμιδος, γνωστό από αρχαίες πηγές, π.χ. Θουκ. 8.38–40.

98 Grandjean και Salviat 2000, 89–91 και εδώ υποσ. 36.

99 *IThrAeg* E14. Σαραφοπούλου 2019, 24–5.

100 Μπορεί η λατρεία της Άρτεμης στη Δίκαια να μην είναι επιβεβαιωμένη επιγραφικά, σίγουρα δεν ήταν άγνωστη, αφενός λόγω της γειτνίασης με τα Άβδηρα (βλ. υποσ. 99) και των καλών σχέσεων με τη Θάσο, αφετέρου λόγω της αδιαμφισβήτητης ιωνικής καταγωγής των αποίκων (Σάμος ή Μίλητος), βάσει των πρώιμων ευρημάτων, όπως ο αμφορέας με διακόσμηση ρυθμού Φικελλούρα, ιωνικές κύλικες, καρποδοχοί κ.ά. βλ. Τριαντάφυλλος και Τασακλάκη 2012· Triantaphyllos και Tasaklaki (υπό έκδ.).

101 Στην Πιτάνη, σύμφωνα με τον τρίτο ύμνο του Καλλιμάχου: *Εἰς Ἄρτεμην* στ. 170–173, η θεά τιμάται με κυκλωτικούς χορούς κοριτσιών.

102 Για την Τανάγρα, βλ. Πausanias 9.90.1 και παραπάνω υποσ. 62. Για τη Σάμο, βλ. παραπάνω υποσ. 50–54 και την Απολλωνία Ποντική, βλ. παραπάνω υποσ. 66.

και η προτίμησή τους να αντανακλά κάποια ιδιαίτερη σχέση των αναθετών με ανατολικά κέντρα.¹⁰³

Με βάση τα παραπάνω παρατηρεί κανείς μια σαφή σχέση των κρυστάλλινων και άλλων πηνιόσχημων ενωτίων από τη μία με το γυναικείο φύλο και από την άλλη με την Άρτεμη, και μάλιστα την Άρτεμη της Εφέσου, την ανατολιζούσα προστάτιδα της γονιμότητας με ιδιότητες συναφείς με τη Μητέρα Θεά και την Κυβέλη. Επίσης, η περίοδος ακμής αυτών των κοσμημάτων, έως και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ., ενισχύει την πρόταση ότι πρόκειται για ιωνικές δημιουργίες, οι οποίες φθίνουν με το τέλος της Ιωνικής επανάστασης και πριν από την αύξηση του ενδιαφέροντος των Αθηναίων, ιδιαίτερα στη Βόρεια Ελλάδα.

Προχωρώντας σε μια σύνθεση των παραπάνω πληροφοριών, θα μπορούσε να διαμορφωθεί το ακόλουθο αφήγημα: Τα πηνιόσχημα ενώτια αποτελούσαν χαρακτηριστικό κόσμημα της Άρτεμης Εφεσίας, το οποίο υιοθέτησαν οι αναθέτες/τριες ως κατάλληλο αφιέρωμα για τη θεά, αλλά και ως προσωπικό κόσμημα, ενδεικτικό ίσως της κοινωνικής τους θέσης, της ιωνικής ή ανατολιζούσας καταγωγής τους ή ακόμη και κάποιου ιερατικού αξιώματος. Μάλιστα, την υπόθεση συσχετισμού πηνιόσχημων ενωτίων με κάποιο ιερατικό αξίωμα της Άρτεμης υποστηρίζει όχι μόνο η καθολική σχεδόν ανεύρεσή τους σε ιερά της θεάς, αλλά και ο εντοπισμός τους σε ταφές στην περιφέρεια των μεγάλων λατρευτικών κέντρων: π.χ. ταφές στη Σάμο, τη Χίο, την Πιτάνη, την Ηράκλεια επί τον Λάτμιον, γύρω δηλαδή από το Αρτεμίσιο της Εφέσου, και ταφές στη Θάσο, τη Νεάπολη, τα Άβδηρα, τη Δίκαια και στην περιοχή του Αρτεμισίου της Θάσου. Τα πολυάριθμα αναθήματα στο Αρτεμίσιο της Εφέσου και άλλες θέσεις στη Μικρά Ασία και τα νησιά, δηλώνουν την εμβέλεια αυτής της πρακτικής στον ιωνικό κόσμο κατά τον 6ο και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Από την άλλη, η ανεύρεσή τους σε ιερά της Άρτεμης στις Κυκλάδες, την Αττική, την Αιγαιακή Θράκη και την Απολλωνία Ποντική σκιαγραφεί την πολυπλοκότητα ενός εξελιγμένου θρησκευτικού δικτύου, υποδεικνύοντας την ανάγκη εξέτασης των κρυστάλλινων πηνίων στο πλαίσιο λατρευτικών πρακτικών προς την Άρτεμη.¹⁰⁴

Ο αυξημένος αριθμός πηνιόσχημων ενωτίων στο Αρτεμίσιο της Θάσου θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα παρόμοιων λατρευτικών πρακτικών, επηρεασμένων τόσο από το Δήλιο στη μητρόπολη Πάρο, όσο και –το πιθανότερο– από τις απευθείας επαφές των ιωνικών πόλεων με τις αποικίες του Βορείου Αιγαίου κατά τον 7ο και 6ο αι. π.Χ. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των Αβδήρων και της Δίκαιας, οι οποίες ως αποικίες ιωνικών πόλεων είχαν απευθείας σχέσεις, και μάλιστα στενές, με τις μητροπόλεις τους.¹⁰⁵ Σημαντικό ρόλο στη διάδοση αυτής της ανατολιζούσας μόδας θα πρέπει να έπαιξε και η άμιλλα ανάμεσα στις ελίτ των Αρχαϊκών χρόνων εν γένει, ενώ καθοριστικής σημασίας ήταν η ύπαρξη καλής ποιότητας κρυστάλλου στο νησί.¹⁰⁶ Υπό αυτό το πρίσμα, το Αρτεμίσιο της Θάσου αποτελούσε στον 6ο αι. π.Χ. ιδανικό χώρο στο Βόρειο Αιγαίο για επίδειξη ξεχωριστών αναθημάτων λόγω της εμβέλειας και υψηλής επισκεψιμότητάς του, αντίστοιχο με το Αρτεμίσιο της Εφέσου.¹⁰⁷ Από την άλλη, η έντονη παρουσία πηνιόσχημων ενωτίων από ορεία κρύσταλλο και σε αυτό το ιερό δεν αποκλείεται να παραπέμπει, όπως και στο Αρτεμίσιο της Εφέσου, σε μία ειδική κατηγορία αναθημάτων, είτε από άτομα που κατείχαν ένα ιδιαίτερο ιερατικό αξίωμα ή από πιστούς που αναγνώριζαν τυχόν προφυλακτικές ιδιότητες του πολύτιμου αυτού κοσμηματος, ακολουθώντας συγκεκριμένες παραδόσεις.

Με το τέλος της Ιωνικής Επανάστασης και των σημαντικών αλλαγών που ακολούθησαν σε πολιτικό,

103 Η Klebinder-Gauss (2007, 201–13, ειδικά 201–4) δεν αποκλείει την πιθανότητα ο έντονα ανατολιζών χαρακτήρας των χάλκινων ευρημάτων από το Αρτεμίσιο να αντανακλά εν γένει την παρουσία μη-Ελλήνων πιστών στο ιερό. Πρβλ. Kerschner 2017, 32.

104 Για τα ιερά της Άρτεμης η βιβλιογραφία είναι εξαιρετικά πλούσια. Ενδεικτικά, παραπέμπουμε στο άρθρο της Cole 2000, για τη σχέση της θεάς με τον χώρο, την πόλη και τα όρια παντός τύπου, όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία, αλλά και στο άρθρο του Picard 1964, για το δίκτυο ιερών της Δηλίας Αρτέμιδος. Σημαντική, ειδικά για τη συγκριτική μελέτη των ευρημάτων από Αρτεμίσια, είναι η μονογραφία της R.M. Léger (2017) και οι συγκεντρωτικοί πίνακες ανά κατηγορία που παρατίθενται στα Παραρτήματά της.

105 Η κεραμική που έχει εντοπιστεί και στις δύο αυτές πόλεις δείχνει όχι μόνο έντονη ιωνική επιρροή, αλλά εισαγωγές από τις πόλεις της Ιωνίας, τουλάχιστον έως τα τέλη του 6ου αι. π.Χ., βλ. Moustaka κ.ά. 2004· Καλλιντζή 2011· Τριαντάφυλλος και Τασακλάκη 2012.

106 Βλ. παραπάνω υποσ. 3.

107 Η πρακτική άλλωστε της αφιέρωσης κοσμημάτων στη θεά ήταν ιδιαίτερα αγαπητή στο ιερό, όπως εικάζεται και από το πλήθος των αντίστοιχων ευρημάτων που έχουν έρθει στο φως (Prêtre 2016, 2018· Maffre και Tichit 2011).

οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο μετά και τα Περσικά, η μόδα των πηνιόσχημων ενωτίων άρχισε να φθίνει. Τα αφιερώματα στην Άρτεμη της Εφέσου, της Θάσου και άλλων θρησκευτικών κέντρων δεν περιλάμβαναν πλέον αυτό το ανατολίζον κόσμημα. Ωστόσο, φαίνεται πως εξακολούθησε να θεωρείται σημαντικό κεμήλιο κατά την Κλασική και Ελληνιστική περίοδο, καθώς κρυστάλλινα και γυάλινα πηνιόσχημα ενώτια απαντώνται σποραδικά σε ταφές των παραπάνω χρόνων, ακόμη και πέρα από το Αιγαίο.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΗΝΙΟΣΧΗΜΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΟΡΕΙΑ ΚΡΥΣΤΑΛΛΟ

A/A	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΣ/ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ Υψος και Διάμετρος σε εκ.	ΠΟΣΟΤΗΤΑ	ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
1	ΑΒΔΗΡΑ	Συμπαγές	1	Τύμβος (Άγιος Αθανάσιος) Λιθινή σαρκοφάγος ΜΑ7229	6ος-5ος αι. π.Χ.	Καλλιντζή 2001-2004, πίν. 203β.
2	ΑΒΔΗΡΑ	Συμπαγές	2	Νεκρόπολη ΜΑ2647a-b	6ος-5ος αι. π.Χ.	Καλλιντζή 2001-2004.
3	ΑΙΝΟΣ	Συμπαγές	2	Νεκροταφείο	6ος-5ος αι. π.Χ.	Basaran (υπό έκδ.).
4	ΑΠΟΛΛΩΝΙΑ ΠΟΝΤΙΚΗ	Συμπαγές	1	Ιερό (Άγιος Κήρυκος)	6ος αι. π.Χ.	Αδημοσίευτο (Chacheva προσ. επικοινωνία).
5	ΒΡΑΥΡΟΝΑ	Συμπαγές	1?	Ιερό Άρτεμις	6ος αι. π.Χ.(:)	Αδημοσίευτο, Αναφορά σε Prêtre 2018, 347. Amandry 1963, 276 (Cl. Rolley).
6	ΔΙΚΑΙΑ	Συμπαγές Υ=1,8	2	Τύμβος Β, Τ25: πήλινη σαρκοφάγος ΙΙ	τέλη 6ου - αρχές 5ου αι. π.Χ.	Τριαντάφυλλος 1972: Triantaphyllos και Tasaklaki (υπό έκδ.). Λέου 2017, 79-81, αρ. 3-4, εικ. 143.
7	ΕΦΕΣΟΣ	Συμπαγές Υ=1,02-1,55 Δ=1,67-4,30	24	Αρτεμισιο	650-550 π.Χ.	Brein 1982, πίν. XXII.a-e. Seipel 2008, 191, αρ. 192, 193, 195, 196.
8	ΗΡΑΚΛΕΙΑ ΛΑΤΜΟΣ	Συμπαγές Υ=1,8 Δ=3,97	1	Ταφή κοντά στη Λίμνη Βαφα	650-550 π.Χ.	Brein 1982, 89, υποσ 8, πίν. XXIII.d.
9	ΘΑΣΟΣ	Συμπαγές Υ=1,6 Δ=3 / 2,4 Υ=1,5 Δ=2,8 / 2,2	3	Τάφος Ι	τέλη 6ου αι. π.Χ.	Koukoulī-Chrysanthaki 1979, 92-4, πίν. 17.

A/A	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΣ/ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ Υψος και Διάμετρος σε εκ.	ΠΟΣΟΤΗΤΑ	ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
10	ΘΑΣΟΣ	Συμπαγές Υ=1,5 Δ=3,2 (Δ1624) Υ=1,2 Δ=2,5 (Δ1625) Υ=1 Δ=2 (Δ1628)	3	Αρτεμίσιο	αρχές 5ου αι. π.Χ.	Αδάμ-Βελένη 2010, 175-76, αρ. 2 (Μ. Νικολαΐδου-Πατέρα, Δ. Ιγνατιάδου, Κ. Αμοιρίδου).
11	ΘΑΣΟΣ	Συμπαγές	40	Αρτεμίσιο	6ος αι. π.Χ.(:)	Prêtre 2018. Daux 1958, 814.
12	ΝΕΑΠΟΛΗ (ΚΑΒΑΛΑ)	Συμπαγές	1	Ιερό της Παρθένου	τέλη 6ου - αρχές 5ου αι. π.Χ.	Αδημοσίευτο Ημερολόγιο Ανασκαφής 1962-1963 (Αικ. Ρωμοπούλου και Ε. Πού- ρη).
13	ΛΑΤΟΜΙΟΝ ΧΙΟΥ	Συμπαγές	2	Τύμβος	τέλη 6ου αι. π.Χ.	Κουρουνιώτης 1915, 70. Bammer 1973- 1974, 59 υποσ 17. Koukouli-Chrysanthaki 1979, 93. Prêtre 2018, 347.
14	ΝΥΜΦΑΙΟ ΚΡΙΜΑΙΑΣ	Συμπαγές	1	Ταφή	β' μισό 4ου αι. π.Χ.	Chacheva 2015, 76.
15	ΠΑΡΟΣ	Συμπαγές Υ=2 Δ=3	6	Δήλιον, Ιερό Άρτεμης	6ος-5ος αι. π.Χ.	Rubensohn 1962, 82, πίν. 13. 9
16	ΠΙΤΑΝΗ	Συμπαγές	1?	Ταφή	6ος αι. π.Χ.(:)	Freyer-Shauenburg 1973-1974, 141-175, 156-58, πίν. XIII.
17	ΣΑΜΟΣ	«Ανοικτό»	3	Τάφος (Γλυφάδα)	μέσα 6ου αι. π.Χ.	Τσάκος 1979, 353, υποσ 3. Harden 1981, 84, 85, αρ. 191, 199.
18	ΣΑΜΟΣ	«Ανοικτό»	1	Ταφή, ανάμεσα σε καλυβίτες	5ος αι. π.Χ. κ.ε.	Γιαννούλη 1988, 490.
19	ΣΑΜΟΣ	Συμπαγές Υ=1,1 Δ=2,5	4	Τύμβος, T13, T50, T45	τέλη 6ου αι. π.Χ.	Boehlau 1898, 37 (T13), πίν. XV.14, 45-6, 161 (T45), πίν. XV.16, 48 (T50).
20	ΑΓΝΩΣΤΗ	Συμπαγές Δ=10	4	Άγνωστη	πρώιμος 6ος αι. π.Χ. (:)	Boston MFA 13.177-13.178 και 01.7610- 01.7611.

BIBLIOGRAPHY

- Αβραμίδου, Α. Υπό Έκδ. «Το Ιερό της Παρθένου στην αρχαία Νεάπολη (Καβάλα): Ευρήματα και λατρευτικές πρακτικές». Στο *Ιερά και Λατρείες στο Αιγαίο από τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους έως και την Ύστερη Αρχαιότητα, 11–15 Σεπτεμβρίου 2019, Λήμνος*, επιμ. Π. Τριανταφυλλίδη.
- Αδάμ-Βελένη, Π., επιμ. 2010. Γυάλινος Κόσμος. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Αλλαμανή-Σουρή, Β., Α. Κουκουβού και Ειρ. Ψαρρά 2002. «Το κτηριακό συγκρότημα της Μιέζας: ερμηνευτικές προσεγγίσεις και προοπτικές της έρευνας». *AEM@* 16:571-83.
- Almagro Basch, M. 1953. *Las necropolis de Ampurias, Monografías ampuritanas*. Barcelona: Seix y Barral.
- Amandry, P. 1963. *Collection Hélène Stathatos III. Objets antiques et byzantins*. Strasbourg: Université de Strasbourg.
- Andrianou, D. 2009. *The Furniture and Furnishings of Ancient Greek Houses and Tombs*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bammer, A. 1973–1974. «Die Entwicklung des Opferkultes am Altar der Artemis von Ephesos». *IstMitt* 23/24:58-62.
- . 2008. «Vom Peripteros zum Dipteros». Στο *Das Artemision von Ephesos. Heiliger Platz einer Göttin*, επιμ. W. Seipel, 75–91. Wien: Kunsthistorisches Museum/Phoibos.
- Bammer, A. και U. Muss, επιμ. 2014. *Bernstein für die Göttin. Die Funde der Jahre 1987–1994 aus dem Artemision von Ephesos. Anodos - Supplementum* 6. Trnava: Trnavská Univerzita.
- Baralis, Al., K. Panayotova και D. Nedev, επιμ. 2019. *Sur les pas des archéologues. Apollonia du Pont. Collections du Louvre et des Musées de Bulgarie*. Sofia: Musée de Louvre/Faber.
- Basaran, S. Υπό Έκδ. «Finds from the Necropolis at Aenus». Στο *Acts of the X International Conference of Thracology, Istanbul November 2010*, επιμ. M. Sayar.
- Bianchi, R. S., B. Scliek-Nolte και D.P.G.M.B. Bernheimer. 2002. *Reflections on ancient glass from the Borowski Collection*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Blandford Edwards, A. και P. O'Neil. 2005. «The Social and Political Position of Woman in Ancient Egypt». *Publications of the Modern Language Association of America* 120:843-57.
- Boardman, J. 1994. *Greek Gems and Finger Rings*. New York: Abrams.
- Boehlau, J. A. 1898. *Ausionischen und italischen Nekropolen Ausgrabungen und Untersuchungen zur Geschichte der nach mykenischen griechischen Kunst*. Leipzig: B.G. Teubner. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/boehlau1898>.
- Brein, F. 1982. «Ear Studs for Greek Ladies». *AnatSt* 32:89-92.
- Bruce, W. 2011. «A Note on Anacreon 388». *CQ* 61:306-9.
- Cahill, M. 1994. «Boxes, Beads, Bobbins and... Notions». *Archaeology Ireland* 8:21-33.
- . 2001. «Unspooling the Mystery». *Archaeology Ireland* 15:8-15.
- Cahill, M και M. Sikora 2014. «More Evidence for Bronze Age Body-piercing». *Archaeology Ireland* 28:30-1.
- Castor, A. 2008. «Archaic Greek Earrings: An Interim Survey». *AA*:1-34.
- Chacheva, M. 2015. «Glass 'flesh-tunnels' for the Apollonian ladies?». *Bulgariane-Journal of Archaeology* 4:71-90.
- Ciobataru, A. 2017. «New Reflections Regarding an Old Topic: Classical Greek Pottery 'Bobbins', Yo-Yos, Toys or Bobbins for Thread?». *Revista Philohistoriss* 5:43-54.
- Cole, S.G. 2000. «Landscapes of Artemis». *CW* 93:471-81.
- Curtis Densmore, C. 1925. *Sardis Volume XIII: Jewelry and Gold Work, Part I: 1910-1914*. Rome: Sindicato Italiano Arti Graphiche. https://fds.lib.harvard.edu/fds/deliver/400950965/CurtisSardisXIII_1PDF.pdf.
- Παννάκης, Γ. 1982. «Ορφέως Λιθικά». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Παννούλη, Β. 1988. «Θέση Παπαβαγγεληνού». *ΑΔ* 43, Χρονικά Β2:486-90.
- Damyranov, M. 2010. «Greeks and natives in the region of Odessos». Στο *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire. Actes es rencontres du programme européen Ramses2 (2006–2008)*, επιμ. H. Tréziny, 265–76. Aix-en-Provence: Errance.
- Daux, G. 1958. «Chronique de fouilles». *BCH* 82: 644–830.
- Dothan, T. 1996. «An Early Phoenician Cache from Tel Miqne-Ekron». *Archaeological, Historical and Geographical Studies* 147-50.
- . 2003. «Philistine Fashion». *Biblical Archaeology Review* 29.6:46-9.
- Dragendorff, H. και F. H. von Gaertringen. 1903. *Thera II. Untersuchungen, Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren 1895-1902. Theräische Gräber*. Berlin: von Georg Reimer. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/hiller1903>
- Driessche, V. den B. 1971. «Une forme grecque de boucles d'oreille portées par les Korai de l'Acropole». *RALouvain* 4:73-97.
- El-Saady, H. 1996. «The Ear-Studs in the Egyptian Collection at the University of Liverpool». *Orientalia (NOVA SERIES)* 65.2:127-30.
- Freyer-Shauenburg, B. 1973/1974. «Die Glasfunde aus Pitane (Çandari)». *Anadolu (Anatolia)* 17:141-75.
- Hall, H.R. 1929. «Some Wooden Figures of the Eighteenth and Nineteenth Dynasties in the British Museum,

- Part I». *JEA* 15:236-38.
- Grandjean, Y. και F. Salviat. 2000. *Guide de Thasos*. Paris: ÉFA.
- Hansen, M.H. και T.H. Nielsen, επιμ. 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*. Oxford: Oxford University Press.
- Harden, D. B. 1981. *Catalogue of Greek and Roman glass in the British Museum. Volume 1, Core- and rod-formed vessels and pendants and Mycenaean cast objects*. London: British Museum.
- Harris, D. 1995. *The Treasures of the Parthenon and Erechtheion*. Oxford: Clarendon Press.
- Hemelrijk, J.M. 1963. «Some Ear Ornaments in Archaic Cypriot and East Greek Art». *BABesch* 38: 28-51.
- Hogarth, D.G. 1908. *Excavations at Ephesus: The Archaic Artemisia*. London: The British Museum.
- Ignatiadou, D. 2001. «Glass and Gold on Macedonian Funerary couches». *Annales du XVe Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, 4-7. New York: Corning.
- Iker, R. 1980. «A propos des 'supports de flacons' italiotes». Στο *Études sur l'orfèvrerie antique. Studies in Ancient Jewelry*, επιμ. T. Hackens, 30-63. Louvain-la-Neuve: Institut d'Archéologie et d'Histoire de l'Art de l'Université Catholique de Louvain.
- Jacopi, G. 1929. *Scavi nella necropoli di Jaliso 1924-1928. Clara Rhodos III*. Rodi: Istituto storico-archeologico.
- Καλλιντζή, Κ. 2001-2004. «Νομός Ξάνθης - Άβδηρα». *ΑΔ* 56-9, Χρονικά Β3: 717-21.
- _____. 2011. «Κύλικες ιωνικού τύπου από το νεκροταφείο των Αβδήρων». Στο *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 2-9 Απριλίου 2005*, 463-74. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού. ΤΑΠΑ.
- Kerschner, M. 2017. «Das Artemision von Ephesos in geometrischer und archaischer Zeit. Die Anfängedes Heiligtums und sein Aufstieg zu einem Kultzentrum von überregionaler Bedeutung». Στο *Ephesos. Die antike Metropole im Spannungsfeld von Religion und Bildung*, επιμ. T. Georges, 3-76. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Klebinder-Gauss, G. 2007. *Bronzefunde aus dem Artemision von Ephesos, Forschungen in Ephesos XII/3*. Wien: ÖAW.
- Κολώνια, Ρ. 2006. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών*. Αθήνα: Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση. https://www.latsis-foundation.org/content/elib/book_13/delphoi_gr.pdf.
- Koukouli-Chrysanthaki, Ch. 1979. «Recherches autour de rampart meridional de Thasos?». *Thasiaca, BCH Suppl.* V:75-106.
- Κουρουνώτης, Κ. 1915. «Ανασκαφαί και έρευναι εν Χίω». *ΑΔ* 1:64-93.
- Léger, R.M. 2017. *Artemis and her Cult*. Oxford: Archaeopress.
- Λέου, Ζ. 2017. «Το αρχαϊκό νεκροταφείο της Δίκαιας». Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Levi, D. 1964. «Leoreficerie di Iasos». *Bolletino d'Arte*: 199-217.
- Luxán, M.P., J.L. Prada, και J. F. Dorrego. 2011. «Human bone ashes found in the Dama de Elche (V-IV century B.C.) reveal its use as an ancient cinerary urn». *Journal of Cultural Heritage* 12:310-16.
- Maffre, J.-J. και A. Tichit. 2011. «Quelles offrandes faisait-on à Artémis dans son sanctuaire de Thasos?». *Kernos* 24. <http://journals.openedition.org/kernos/1961>, doi: <https://doi.org/10.4000/kernos.1961>
- Mermoz, J. 2010. «La vie religieuse des Cyclades de l'HR IIIe à la fin de la période archaïque». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο της Lyon.
- Mitsopoulou-Leon, V. 2007. «Knaben und Mädchen in Artemisheiligtümern. Die Aussage der Quellen und Votive». Στο *Αμύμονα έργα. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Β.Κ. Λαμπρινουδάκη*, επιμ. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Α.Α. Λαμού, Λ.Γ. Μενδώνη και Ν. Κούρου, 189-200. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- _____. 2009. «Votive Offerings for Artemis Hemera (Lousoi) and their Significance». Στο *Le donateur, l'offrande et la déesse: Systèmes votifs des sanctuaires de déesses dans le monde grec* [online]. Liège: Presses universitaires de Liège, 2009. <http://books.openedition.org/pulg/624>, doi: <https://doi.org/10.4000/books.pulg.624>.
- Moustaka, A., E. Skarlatidou και M.-C. Tzannes, επιμ. 2004. *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony. Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, Abdera 20-21 October 2001*. Thessaloniki: University Studio Press.
- Μυλωνάς, Γ.Ε. 1972-1973. *Ο ταφικός κύκλος Β των Μυκηνών*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Niemeier, W.-D. 2017. «The Oracle Sanctuary of Apollo at Abai (Kalapodi) from the Bronze to the Iron Age». Στο *Regional Stories Towards a new perception of the Early Archaic Greek World, Acts of an International Symposium in honour of Professor Jan Bouzek, Volos, 18-21 June 2015*, επιμ. Α. Mazarakis Ainian, Α. Alexandridou και Χ. Charalambidou, 323-42. Volos: University of Thessaly Press.
- Özgen, İl. και J. Oztürk 1996. *The Lydian Treasure: heritage recovered*. Istanbul: Republic of Turkey, Ministry of Culture, Uğur Okman.
- Παπαδοπούλου, Α. 2016. «Χάντρες και περιάπτα στα ταφικά σύνολα της ηπειρωτικής Ελλάδας στη μυκηναϊκή εποχή: χρήσεις, τυπολογία, συμβολισμοί».

- Μεταπτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Picard, Ch. 1964. «Le Délion de Paros et les 'Délia' du Proche-Orient». *RA* 2:1-20.
- Plantzos, D. 1997. «Crystals and lenses in the Graeco-Roman world». *AJA* 101:451-64.
- _____. 1999. *Hellenistic Engraved Gems*. Oxford: Clarendon Press.
- Prêtre, C. 2016. *La fibule et le clou. Ex-voto et instrumentum de l'Artémision. Études Thasiennes* 23. Paris: ÉfA.
- _____. 2018. «Από την πόρπη στο φυλακτό: η αμφιθυμία της Αρτέμιδος της Θάσου μέσα από τα αναθήματά της». Στο *Η Πάρος και οι Αποικίες της. Πρακτικά Δ' διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων. Παροικιά Πάρου, 11-14 Ιουνίου 2015*, επιμ. Ντ. Κατσωνοπούλου, 345-52. Αθήνα: ΙΑΠΚ.
- Rubensohn, O. 1962. *Das Delion von Paros*. Wiesbaden: F. Steiner.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ε. 2016. «Προσκύνημα στη Ζώμινθο - ο μινωικός Ζώμινθος πλούτος του Ψηλορείτη». *Αρχαιολογία* 120:22-43.
- Σαραφοπούλου, Δ. 2019. «Λατρείες στην Αιγαιακή Θράκη κατά την αρχαϊκή και κλασική εποχή». Μεταπτυχιακή Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Schuller, M. 1991. *Der Artemistempel im Delion auf Paros*. Berlin και New York: Walter de Gruyter.
- Seipel, W., επιμ. 2008. *Das Artemision von Ephesos. Heiliger Platzeiner Göttin*. Wien: Kunsthistorisches Museum/ Phoibos.
- Sheridan, A., R. Brunning, V. Straker, G. Campbell, C. Cartwright, S. King και H. Quinell. 2016. «The Wooden Stud». Στο *Preserved in the Past: an extraordinary Bronze Age burial on Whitehorse Hill, Dartmoor, and its wider context*, επιμ. A.M. Jones, 117-47. Oxford: Oxbow Books.
- Sigalas, Ch.I. 2000. «Un sanctuaire d'Aphrodite a Théra». *Kernos* 13:241-45.
- Simon, C.G. 1986. «The archaic votive offerings and cults of Ionia». Διδ. διατρ., UC Berkeley.
- Sines, G. και Y.A. Sakellarakis. 1987. «Lenses in antiquity». *AJA* 91:191-6.
- Σκαράκη, Β. 2018. «Οι σφραγιδόλιθοι από το ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα: συμβολή στην πρακτική ανάθεσης σφραγιδολίθων στον ελλαδικό χώρο κατά τους Αρχαϊκούς χρόνους». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Tonkova, M.D. 1997. «Hellenistic Jewellery from the Colonies on the West Black Sea Coast». *Archaeology in Bulgaria* 1:83-102.
- Τριαντάφυλλος, Δ. 1972. «Δίκαια Φαναρίου». *ΑΔ* 27, Χρονικά Β2:535-36.
- Triantaphyllos, D. και M. Tasaklaki. Υπό Έκδ. «Δίκαια παρ' Άβδερρα revisited». Στο *Acts of the X International Conference of Thracology, Istanbul November 2010*, επιμ. M. Sayar.
- Τριαντάφυλλος, Δ. και Μ. Τασακλάκη. 2012. «Η κεραμική από δύο αρχαϊκά νεκροταφεία της Αιγαιακής Θράκης». Στο *Η κεραμική της αρχαϊκής περιοχής στο Βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (700-480 π.Χ.)*, επιμ. Μ. Τιβέριος, Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Ε. Μανακίδου και Α. Αρβανιτάκη, 475-88. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Τσάκος, Κ. 1969. «Δυτική Νεκρόπολις». *ΑΔ* 24, Χρονικά:388-90.
- _____. 1970. «Δυτική Νεκρόπολις». *ΑΔ* 25, Χρονικά:417-18.
- _____. 1979. «Σάμος, Γλυφάδα». *ΑΔ* 34, Χρονικά Β2:353.
- Τσάκος, Κ. και Μ. Βιγλάκη-Σοφianού. 2012. *Σάμος. Τα αρχαιολογικά μουσεία*. Αθήνα: Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση. https://www.latsis-foundation.org/content/elib/book_19/samos_gr.pdf.
- Voudouris, P. C. Mavrofonatos, I. Graham, G. Giuliani, A. Tarantola, V. Melfos, S. Karampelas, A. Katerinopoulos και A. Magganas. 2019. «Gemstones of Greece: Geology and Crystallizing Environments», *Minerals* 9: 461, 1-29, doi: 10.3390/min9080461.
- Weinberg, G.D. και M.C. McClellan. 1992. *Glass vessels in Ancient Greece: their history illustrated from the Collection of the National Archaeological Museum. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου* 47. Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Weinberg, G.D. και E.M. Stern. 2009. *Athenian Agora XXXIV: Vessel glass*. Princeton, New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.
- Williams, D. και J. Ogden. 1994. *Greek Gold: Jewellery of the Classical World*. London: Harry N. Abrams, Inc., Publishers, The Metropolitan Museum of Art of the Classical World.
- Zorn, J.R. και R.H. Brill. 2007. «Iron Age I Glass from Tel Dor, Israel». *JGS* 49:256-59.